Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 37 (15475) ◆ 1995 чылдың февраль 25, суббота ◆ Ат салган шагы 22.30. ✥ Садар өртээ 300 рубль.

РЫНОК НЕГЕЛДЕЗИН ЁЗУГААР

УС-ШЕВЕРЛЕРНИҢ КЫЛЫГЛАРЫ

Рыноктуң кызагдаашкынындан амгы үеде улуг-улуг бүдүрүлге черлери буурап дүжүп эгелээн. Ооң уламындан хөй-хөй кижилер кызырылдага таваржып, ажыл чок арткылаан. Бөгүнгү амыдырал ону херек кырында бадыткап көргүзүп турар апарган. Даартагы хүнге кижилерниң бүзүрели ала-чайгаар чидип, амыдырап-чурттаары-даа дыка нарыыдаан.

Ол «хамчык аарыг» Чадаананың чурулга мастерскаязын база оюп эртпээн. Кызырылдалар болуп турза-турза, ук бүдүрүлге чери боду база «майташ» дээн. Ооң кижилери ажыл чок арткылаан. Моон мурнунда ажыл кижилерни чалап турган болза, ам кижилер боттары ажылды дилеп эгелээн. А ажылдың тыптыры база нарыыдаан, беш мөге, алды арга херек апарган шаг-дыр бо. Ынчаар хөделбес болза, сени кым-даа хээргевес, амгы амыдыралдың артык кижизи апаар сен.

Чурулга мастерскаязының ажылчыны турган Сергей Ховалыг база-ла кызырылдага таварышкан. Ол орта ындыг-ла улуг ундараваан, сагыңгыр, тывыңгыр чоруу-биле боду ышкаш кызырылдага таварышкан шевер үш кижин эвилелдеп алгаш, «Ус-шевер» бүдүрүлгени ажыткан.

Баштайгы дээрезинде ону бут кырынга тургузуп алырынга шаптыктыг моондактар тургулаан. Ылаңгыя ажылдаар чепсек-херекселдер садып алырынга акша-төгерик тывылбас. Күрүнеден чээли алыр дээрге, ужу-бажы эрта билдинмес, ол-бо чылдактарга үскеш турар. Ам канчаар. «Думчукка тулганда бызаа сугжу» дээр болгай, хөделир апаар.

Кожуун чагыргазы-биле керээ чарып, ТР-ниң [illegible] демдээн сиилбээш, үш миллион рубль орулганы ажылдап тып алган. Оортан «балдыр» чоорту дынзып, холдары-даа туттунгур апарган. Ооң уламындан күрүнеден чээли алыр керээ-даа чардынган. Тывыңгыр, сагыңгыр чоруктуң эге бажы оон удазып сөөртеп ине дег ужукталган. Кожууннуң он сумузундан, 15 школазындан чагыглар оон-моон удаа-дараа кирип эгелээн.

Биче бүдүрүлгениң удуртукчузу Сергей Ховалыгдан моон ыңай кылып чорудар ажылдарынга хамаарыштыр айтырыглар салырымга мынчаар харыылады:

— Узанылга ажылдары кылырынга тускай өрээл херек. Оон ыңай ону кылыр дериг-херекселдер база чугула негеттинер. АТБ чериниң кижилер чурттап турган ийи каът бажыңы бар, чурттакчылары өскээр көжүп чоруй барган. Оон бир подъездизин садып алдывыс. Чылый бээрге ону чазанылгага таарыштыр эде кылып, септелгени чорудар бис. Аңаа ажыглаар дериг-херекселдерни оон-моон сураглап, тыптынып, садарын садып, чегдинерин чегдинип чорупп тур бис. База кылган продукциявыс-биле орна-кылга солчулга кылыр сорулга салдынган. Кады ажылдап турар үш эжим адак чок эрлер чуруза чуруур, чазанза чазаныр, уран-шевер холдуглар.

Бо бүдүрүлгениң кежигүннери Чадаана хоорайның хүрээ тудуунга төлептиг күш-ажылчы үлүүн киирип турарын демдеглээри чугула. Бурганнар чуруктарын чуруп, угулза-биле нарын кааcталганы кылганы дыка-ла көрүштүг чорду. Оларның уран-шевер холдарының кылыгларын кижи кайгап мага ханмас дээрзин оон эскерип билдим. Уран-на холдуглар чорду.

Карыма ТҮЛҮШ.

КӨРГҮЗҮГЛҮГ АЖЫК КИЧЭЭЛДЕР

Ниити билиг школаларының өөреникчилериниң билииниң шынарын экижидер, аныяк башкы кадрларның күш-ажылчы арга-дуржулгазын байлакшыдар сорулга-биле ТР-ниң Өөредилге яамызы боттуг ажылдарны кылып, өөредилге-кижизидилге ажылдарының талазы-биле шыырак дээн школаларның баазазынга ажык кичээлдерни организастап чорудуп эгелээн.

Дүүн Кызылдың № 8 ортумак школазынга республика чергелиг көргүзүглүг ажык кичээлдер болган. Ол школада улуг дуржулгалыг дээн 12 башкының көргүзүглүг ажык кичээлинге республика школаларының аныяк директорлары олурушкан. Орус дыл, орус литература, тыва дыл, тыва литература [illegible] химия, биология... кичээлдеринге аалчылар олуржуп, эге класстардан үстүкү класстар өөреникчилеринге тус-тус эртемнер аайы-биле хоочун башкыларның эрттирген көргүзүглүг ажык кичээлдеринден дыка хөй чаа аргаларны көрүп, билип алганнар.

Валентина САТ.

ХАРЫЛЗАА АППАРАТУРАЗЫН САЛГАН

Тыва Республиканың Чазаа чоокта чаа Норвегияга болгаш Германияга бүдүрүп үндүрген харылзааның чаа аппаратураларын садып алыр аргалыг болган.

Бичежек хемчээлдиг ийи аңгы чемоданда эптеп тургускан ол даштыкы аппаратураларның ниити өртээ 60 муң 900 доллар болган. Ооң 20 муңун «Вест-Холдинг» компанияның каттышкан бүдүрүлгези төлээн.

«Морсвязьспутник» деп харылзаа системазының специалистериниң бирээзи А. В. Коваль ук аппаратураларны Тывага эккелген болгаш ону тургузуп эптээриниң болгаш ажыглаарының талазы-биле бедуун сүмелерин берген. Ол тайылбырлап турары-биле алырга, ол дээрге кончуг күштүг болгаш тургузуу нарын база ажыглаары дыка бедуун аппаратуралар-дыр. Шак ындыг аппаратуралар делегейде чүгле каш-каш он санныг болуп турарын ол чугаалаан. Дүшкен ССРЭ-ниң девискээрин алыр болза эрик кыдыының станциялары чүгле Находкада болгаш Одессада бар боор турар. Ындыг-даа болза ол станциялар операторларның дузазы-биле ажылдап турар. А арткан даштыкы станциялар автоматтыг чурум ёзугаар ажылдап турар. Ынчангаш бо аппаратураларның кол шынары чүл дээрге оларның-биле бүгү делегейниң кайы-даа диптери-биле спутник таварыштыр чугаалажып болур.

Ук харылзаа аппаратураларының база бир онзагай талазы чүл дээрге ону өрээлге-даа тургузуп ап болур. Өскезин — чер чорууда машинага ап чораш кайы-даа черлер-биле харылзажып болур. Чижээлээрге, Тожунуң тайгаларынга-даа чораш ооң дузазы-биле Кызылче долгап азы кандыг-бир даштыкы күрүне-биле харылзааны тудуп болур. Кысказы-биле чугаалаарга, кайнаар күзээр болдур силер, олче долгаптар. Ынчангаш ооң күжү, экватор куржаа-биле алыр болза, 35 муң километр черге харылзааны долузу-биле тудуп болур.

Бо аппаратураларны бойдус халаптарының болуушкуннарының үезинде база калбаа-биле ажыглап болур. Оон аңгыда контрразведканың федералдыг органнарынга база дыка таарыжыр. Ону Чечен Республикада боор турар дайында база ажыглап турар. Чоокта чаа Иракка дайын боор турда америк шериглер ону база хөлчок ажыглап турган. Ынчангаш харылзааның бо аппаратураларының делегейде эң күштүг деп санадып турар чылдагааны-даа ында.

Дайын-чаа-даа ындыг-ла ыйнаан. Биске ооң херээ чок. Биске ооң кол херек чылдагааны — тайбың ажыл-ишке ону ажыглаары. Чижээлээрге, ыраккы Мөңгүн-Тайгага, Тожуга, Кара-Хөлге болгаш Кунгуртугга ындыг харылзаа турар болза дыка-ла эки ийик! Амыдыралга, ажыл-ишке чүү-даа болу бээр болгай. Ийи-бир минута дургузунда ону ажылдадыпкаш, Кызыл-биле харылзаа тудуптар чүүлдер ол кожууннарда чок-ла болгай. Ынчангаш бистиң республикавыска ам бир каш ындыг аппаратура садып алыр арга турган болза эки-ле-дир ийин. Ындыг-даа болза үе-шаг экижип, акша-төгерик моон соңгаар элээн четчип турар апаар болза, оларны чүге садып ап болбас деп?! Эки чүүлге идегээринде багай чүве чок болгай.

Тыва Республиканың Президентизиниң болгаш Чазааның Администрациязының удуртукчузу — Күрүне секретары В. С. Очур-оол харылзааның чаа аппаратуразын хүлээп ап тура, ол-ла дораан Москваже долгааш, Президент Ш. Д. Ооржак-биле чугаалашкан. Харылзаа аппарадының ажылдаары тергиин эки болгаш бүзүрелдиг болганын ол демдеглээн.

В. С. Очур-оол харылзааның чаа техниказын Чазактың мурнундан хүлээп ап тура, «Вест-Холдинг» компанияның ажылдакчыларынга, «Морсвязьспутниктиң» болгаш республиканың электри харылзаа чериниң удуртукчуларынга өөрүп четтиришкинни илергейлээн. Харылзааның чаа техниказы республиканың чонунуң ажыл-амыдыралын деткип, углап-башкарарынга, улус ажыл-агыйын чорударынга улуг дузаны көргүзер апаар дээрзин чугаазынга демдеглээн.

Виктор КАРА-САЛ.

ХЛЕБ БЫЖЫРАР БҮДҮРҮЛГЕ

Тес-Хем кожууннуң Ак-Эрик суурунда, рыноктуң берге үезинде, акша-төгерик үнмейн-даа турар болза, ында коллективтиг бүдүрүлге ажыл-агыйының директору Дакуу Самданович Буду чонунга ачы-буян чедирип, ажыл-агыйын экижидер дээш карак кызыл ажылдап чоруур кижилерниң бирээзи.

Чер аразы ырак-даа болза, акша-төгерик, бензин өртээн харамнанмайн, ырак Бийск хоорайдан кызып турган, суурнуң чонун хлеб-биле хандырар дээш, 7 млн. ажыг рубль өртектиг хлеб быжырар херекселди садып эккелгеш, шаанда столовая болуп турган черде дерип тургускан. Ооң бирги хлевин ак-эрикчилер чип эгелей бердивис. Быжырган хлеб эки шынарлыг болганын чип, амзап-даа көрдүм. Бежен чылдарда бо суурга хлебти быжырып турган 70 хар чоокшулаай берген кырган-ава Кертик Чыпапайның удуртулгазы-биле быжырган хлебти дайнаар аас-кежиктиг болдувус. Ол бүдүрүлгеде төрел бөлүк улус ажылдап эгелээннер: Кертик Чыпапай эң улуу, ооң оглу, кеш база Альберт, Чечек Монгуштар. Хүнде 200 хлебти быжыргаш, херeглээн чонунга садып турар. Бир эвес далган хөй болза, бо суурнуң бүгү чонунуң шуптузунуң хлеб-биле хандыртып болурунуң аргазы бар.

Суурувуста чамдык чедир кылдынмаан, аскап турар чүүлдер ам-даа бар. Чижээлээрге, чунар-бажың болгаш кодээ культура одаа ажылдаваандан бээр үр-ле болу берди. Оларны ажылдадыр үези кажан ирги? Ооң ыңай телефон чүгле чагырга черинден өскеде кайда-даа ажылдавайн турар. Бо талазы-биле суму чагыргазының болгаш коллективтиг бүдүрүлгениң удуртукчуларының шимчээни, оларны кылдыртыр үези келген боор.

Танов ДАШ-ООЛ.

ЫЯШТАН ДҮРЗҮЛЕР

12 чыл иштинде күш-ажыл башкызы боор ажылдадым. Алыс болум тудуг мастерлериниң школазын дооскан мен. Школаның мастерскаязы хире-шаа-биле дериг-херекселдер-биле дериттинген. Колдуунда ыяштан эт-сеп кылыр 4—5 станок бар. Рынок үезинде бүгү чүвени кижи бүрүзү боттарының холдары-биле кылып билир ужурлуг апарганда күш-ажыл кичээлдеринде оолдарны ыяштан янзы-бүрү чүүлдер чазаарынга өөредип турар мен. Өөреникчилер чымчак материалдан стол, сандай, эжик, антара, ширээ, чемненир өрээлге херек бүгү-ле дериг-херекселдерни чазап кылып турарлар. Ол ышкаш школа, интернаттың иштики, даштыкы шимелдезинге бүгү-ле херек ужурлуг дериг-херекселди база-ла мастерскаяга белеткээр.

Тес-Хем кожууннуң школаларының чылдың болур техниктиг делгелгезинге доктаамал киржип, бистиң уран-шевер оолдар кыстарывыс шаңналдыг черже үнери чаңчыл болган. Сургуулдарның чамдык чогаадылга ажылдарын, холу-биле кылган экспонаттарын республика күрүлдезинче аппарып, делгеп-даа турду. Хол-биле кылган дериг-херекселдерни, аргаан, даараан хептерни баштай школага делгелге организастааш, чурттакчы чонга садып, акша-төгерикке чедирип ап-даа турар. Ол акша-хөреңгини неделя санында эртип турар темалыг кежээлерге ажыглап, тиилекчилерни шаңнап турар.

Чазаныгларга сундулуг шевер оолдарга тускай бөлгүм ажыдып, оларга ыяштан кылган, чазап болур хире янзы-бүрү чүүлдерге өөредип турар. Бети дээрге хол-биле ыяш хаарылгалаарын-даа өөредир болгай Тыва угулзаларны ог иштиниң дериг-херекселдеринге сиилбип кылырының арга-хевирлерин оолдар сонуургаарлар.

ТР-ниң Өөредилге яамызы, кожуун чагыргазының өөредилге килдизи мастерскаяга дериг херекселдер садып алырынга акша-төгерик-биле дузалаарын дилеп, күзеп турар мен.

Түмен-оол САМДАН,
Тес-Хемниң Ак-Эрик суур.

ПЕНСИОНЕРЛЕР ЧЫЫЛГАШ...

Чоокта чаа Самагалдай суурга пенсионерлерниң болгаш уругларга дузаламчы акша ап турарларның хуралы болуп эрткен. Аңаа кожуун чагыргазының социал камгалал килдизиниң эргелекчизи Розалия Допчуновна Дандар тайылбырлыг дыңнадыгны кылып берген.

Пенсияже чаа үнүп турар хамаатылар пенсия кылдыртып алырының база пенсионерлер пенсияны эде санадырының чурумунуң дугайында айтырыгларны салып, чедиңгир харыыны алганнар. Бичии уругларга ай санында чаңгыс аай пособиениң хемчээлиниң дугайында айтырыглар хөй болган. «Бичии уругларлыг өг-бүлелерге күрүнениң социал пособие болгаш компенсация төлевириниң системазын сайзыраңгайжыдар болгаш оларның хемчээлдерин бедидер дугайында» РФ-тиң Президентизиниң 1993 чылдың декабрь 2-де үнген № 2122 Чарлыының 1-ги пунктузунга дүүштүр бистиң республикада байдал дугайын Р. Д. Дандар база катап тайылбырлаар ужурга таварышкан.

Бистиң корр.

ТЫВАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИ МОСКВАДАН ЭЭП КЕЛГЕН

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак Москвага сургакчылап чорааның соонда, дүүн ээп чанып келген. Президентини ТР-ниң Президентизиниң болгаш Чазааның Администрациязының удуртукчузу — Күрүне секретары В. С. Очур-оол, Президентиниң чөвүлекчизи В. Б. Багай-оол болгаш албанның өске-даа кижилери, журналистер аэропортка уткаан.

Москвага чорупп турар үеде ажыл-херектериниң дугайында кыска интервьюну Президент журналистерге берген.

— Бо командировка элээн узун болду. Москва баар бетинде Красноярскиге ийи хондум. Аңаа «Сибирь дугуржулгазы» ассоциацияның даштыкы экономиктиг харылзаалар талазы-биле хуралын эрттирдим, ол талазы-биле комитетти мен удуртуп турар болгай мен. Оон аңгыда Красноярскиде өөренип турар тыва студентилер-биле ужураштым. Үш институтка чедип, удуртукчулары-биле биске кадрлар белеткээриниң айтырыгларын дугуруштум.

Улаштыр Москвага баргаш, дыка хөй айтырыглар талазы-биле ажылдап чордум. РФ-тиң Президентизиниң парламентизинге Айыткалын дыңнаарынга кириштим. Ийиде, тус чер бот-башкарылгазының талазы-биле улуг чөвүлел хуралга база кириштим. Ол талазы-биле солун чүүлдер бар. Маңаа ону хөй тайылбырлаар арга чок. Дараазында чугаалаар боор мен. Ынчаарга Москвага шиитпирлеп турган кол айтырыгларывыстың бирээзи — Тываның бо чылда бюджединиң дугайы. Ниитизи-биле Россия Федерациязын алыр болза, ооң бюджет айтырыы кончуг нарын боор турар. Россияның бо чылгы бюджединге 70 триллион рубль чедишпес. Бюджетти парламент четвергте хүлээп албаан, бөгүн база ону чугаалажып көөр. Кым билир боор, та хүлээп алыр, та хүлээп албас. Күрүне Думазынга хамаарыштыр алыр болза ол бюджет талазы-биле трансферт аргазын ажыглаары дээш туржуп турар (трансферт — шилчидилге аргазы). А Чазак болза, трансферттен аңгыда тускай сорулгалыг программаларны акшаландырарын көрүп турар.

Ынчаарга бистиң республикага хамаарыштыр алыр болза, дыка-ла хараадаңныг, чүгле 139 миллиард рубль трансферттен аңгыда чүү-даа көрдүнмээн боор турар. Ол дээрге бистиң депутаттарывыстың, парламентивистиң чедир ажылдаваан ол боор, чүл дээрге олар эрге-чагырганың өске адыры болгай. Бистиң күүсекчи эрге-чагырганың төлээлекчилеринге бо талазы-биле ажылдаары дыка берге. Ынчалзажок ажылдаар ужурга таварыштывыс. Күрүне Думазының комитеттери-биле-даа, Чазактың яамылары-биле-даа ажылдаан. Россия Федерациязының [illegible] удуртулгазын шуптузун кезидим деп болур мен. Палаталар даргалары И. П. Рыбкинге, В. Ф. Шумейкога, Чазак Даргазы В. С. Черномырдинге, оон оралакчылары Чубайска, Яровка (ол биске чораан болгай), Президент Администрациязының даргазы С. А. Филатовка киргиледим. Бистиң дилеглеривисти, саналдарывысты кандыг-даа чүве чок, эки уткуп хүлээп ап турар-дыр.

Ынчалзажок Күрүне Думазында элээн нарын айтырыглар бар. Девискээр бүрүзү болунуу дээш туржуп турар. Ынчангаш, чижээ, Москвага бир кижиге онгаштыр бюджет акшаландырыышкыны 1,6 млн. рубль боор турар болза, бистиң республикага бир кижиге ол сан чүгле 400 муң рубль боор турар-дыр. Москвада тудуп турар Манеж шолунуңде 8 каът бажың бар. Ооң тудуунга берген акша-хөреңги бистиң республиканың бүдүн агроүлетпүр комплекизинге хуваагаан акша-биле деңнежип турар-дыр. Ынчалзажок ундарап болбас, эки болурунга идегээр апаар. Бистиң эрткен чылгы бюджет акшаландырыышкынывыс 423 млрд. рубль болган болза, бо чылда чүгле 139 млрд. рубль төлевилеп турары кандай-даа таарышпас херек. Ону эде көөрү, таарыштырары чугула. Ынчангаш Чазактың Даргазының оралакчыларының бирээзи, Федерация Чөвүлелиниң Даргазының оралакчыларының бирээзи баштаан бөлүктүң биске кээрин дугуруушкан мен. Олар маңаа келгеш, бистиң [illegible] чөптүүн сайгарып көөр.

Ниитизи-биле алырга, бо сургакчылаашкыным түңнелдиг, чедимчелиг болган деп болур-дур мен. Бюджет талазы-биле херек база шиитпирлеттинер боор деп идегээр мен.

Мижит-оол СААЯ.

ПРЕЗИДЕНТ АТ САЛГАН

МОСКВА. (РосИТА-СЧТА). РФ-тиң Президентизи Борис Ельцин «Россия Федерациязының улус ажыл-агыйының чугула адырларын сан-хоо-биле деткиир база бо адырларның бүдүрүлгелериниң таарымчалыг ажылдаарын хандырар сорулга-биле бүдүрүлгелерден, албан черлеринден болгаш организациялардан тускай үндүрүгнү тыртар дугайында» федералдыг Хоойлуга ат салган. Ол Хоойлуну Күрүне Думазы январь 25-те хүлээп алган болгаш Федерация Чөвүлели февраль 8-те чүүлдүгзүнген турган.

МОСКВА. (РосИТА-СЧТА). Россия Федерациязының Президентизи Борис Ельцин уруглардыг өг-бүлелерге, өөренип турарларга компенсация төлээр дугайында Чарлык үндүрген. 1995 чылдың март 1-ден эгелээш база күш-ажыл төлевириниң адаккы хемчээлиниң дугайында чаа федералдыг Хоойлушу хүлээп алгыже чедир уругларлыг өг-бүлелерниң пособиелеринге, сургуулдарның, студентилерниң, аспирантыларның, докторантыларның стипендияларынга 70 хуу хемчээлдиг компенсацияны төлээрин ук Чарлыкта айыткан.

• • •

МОСКВА. (РосИТА-СЧТА). Россияның Президентизи Борис Ельцин «Күш-ажыл төлевириниң адаккы хемчээлин өстүрер дугайында» Федералдыг Хуралдың Күрүне Думазының 1995 чылдың январь 25-те хүлээп алганы база Федералдыг Хуралдың Федерация Чөвүлелиниң 1995 чылдың февраль 10-да чүүлдүгзүнүп көргени федералдыг Хоойлу-биле чөпшээрешпээниниң дугайында чагааны Күрүне Думазының Даргазы Иван Рыбкинче чоруткан. Ындыг базымны Россия Федерациязының Конституциязының 107 чүүлүнге үндезилеп шиитпирлээнин чагаада демдеглээн.

СӨӨЛГҮ ШАКТА

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНДА

ВЛАДИВОСТОК. (РосИТА — СЧТА-ның корреспондентизи **Эдуард Попов**). Россияга биче болгаш ортумак бизнеске практиктиг дуза чедирер программаны боттандырар сорулга-биле япон тускай эртемниглер Владивостокта чедип келген. Олар ийи неделя дургузунда чаа үлетпүр технологияларының өөредилге төптеринге тускай кичээлдерни эрттирерлер.

Эрткен чылын шак ындыг төптер Ыраккы Чөөн чүктүң улуг-улуг өөредилге черлериниң баазазынга тургустунган. Аңаа студентилер болгаш күзелдиг бизнесменнер амгы үениң япон технологиязын ыяш болгаш металл болбаазырадып кылыр, балык болгаш хлеб кылыглары быжырар черлерге шиңгээдип алырының практиказынга өөренирлер. Россия болгаш Чөөн Европа чурттары-биле садыглажырының талазы-биле «Ротобо» япон ассоциация болгаш «Марубени», «Ниссо Айвай» база «Комэмацу» национал компаниялар ол төптерниң бүгү-ле техниктиг инфраструктураларын хандырар.

Россияның бизнезинге япон ачы-дузаның программазын ийи муң чылга чедир санап каан. Ол үениң дургузунда крайга ам-даа элээн каш техниктиг инфраструктура төптерин тургузар болгаш оларны эң чаа кедилиг япон техника-биле дерир деп турар.

ВЛАДИВОСТОК. (РосИТА — СЧТА-ның корреспондентизи **Евгения ЛЕНЦ**). Приморье крайның төвүнге Улуг Тиилелгениң 50 чылының бүдүүзүнде Ада-чурттуң Улуг дайынының хоочуннарынга болгаш инвалидтеринге база тылга ажылдап турган кижилерге ачы-дуза чедирер программаны амыдыралга боттандырып эгелээн. Владивостоктуң чүс-чүс чурттакчылары үш миллион рубль түңнүг, кызыл-тас далганын ачы-дуза кылдыр алган. Ол белек Америкадан ачы-буянның католиктиг албан чериниң шугумун дамчыштыр келген.

АКШ-тың Код консульствозунуң болгаш крайның социал камгалал албанының деткимчези биле апрель төнчүзүнде байырлал столу бай болзун дээш даштыкыдан эккелген бедик шынарлыг аъш-чем аймаа-биле Владивостоктуң кырып назылаан дайын киржикчилерин хандырарын планнап турар.

• • •

● **МОСКВА.** «Улуг дайынның документилери Делегейниң ийиги. Ада-чурттуң Улуг дайыны архивтерде болган документилерде» деп делгелге февраль 23-те күрүнениң Третьяков галереязында ажыттынган. Россияның күрүне архивтеринден чыгган 400 ажыг онзагай документилерни ында делгээн. Делгелгениң ажыдыышкынынга РФ-тиң Президентизи Борис Ельцин киришкен.

Делгелгени РФ-тиң Күрүнениң архив албаны, Күрүнениң Третьяков галереязы, Культура яамызы, РФ-тиң Камгалал болгаш Даштыкы херектер яамылары организастаан.

Делгиирлерде дайын мурнунда совет кызыгаарны немецтерниң хажыдып турганының, бистиң хайгыылчыларывыстың Берлинден дамчыдып турганы, ооң соонда Берияның Сталинге дамчыдып берип турганы онзагай документилер бар.

● **МОСКВА.** «Шыңгы туржуп, дириг арткаш, аал-оранынче чанып кээрин Чечняда хүлээлгезин күүседип турар Россияның шериг албанныгларынга күзеп тур мен» деп Россияның Президентизи Борис Ельцин РосИТА — СЧТА-ның корреспондентизиниң айтырыгларынга харыылап тура чугаалаан. «Февраль 23-те Чечняда туруп турар дыка хөй шериг албанныгларны орденнер болгаш медальдар-биле шаңнадым, шериг дужаалдарны тывыстым» деп ол уламчылаан.

● **ВЛАДИВОСТОК.** Россияның девискээринге дыка аар кем-херек үүлгедип турган айыылдыг дээрбечилерни Приморьениң эрге-хоойлу ажылдакчылары тудкан. 1993 чылдың декабрьда Находкага чаазылдырыышкын кылгаш, үш кижини өлүрген, дөрт кижини балыглаан. Москвага бай коммерсантыны өлүрген идегеттер туттурган. Олардан элээн каш пистолеттерни, граналарны, хөй санныг частыр чүүлдерни хураан алган.

● **ХАБАРОВСК.** Улуг Тиилелгениң 50 чылынга тураскааткан «Дайынчы чылдарывысты сактыылы» деп кинофестиваль ында ажыттынган. «Мени мана», «Ийи дайынчы», «Александр Матросов» болгаш өске-даа сурагжаан фильмнерни чонга халас көргүзүп турар.

● **ЧИТА.** Областың үлетпүр болгаш кодээ ажыл-агый бүдүрүлгелери март 9-тан эгелеп, продукция бүдүрерин дыка эвээжедир азы шуут бүдүрбес хире байдалда келген боор турар. «Читаэнерго» дээр акционерлиг ниитилел март 9-тан эгелеп, херeглекчилерже энергия бээрин үштүң биринге кызырарын дыңнаткан. Ооң чылдагааны — саң-хөөнүң баксыраары. Забайкальениң бүдүрүлгелери болгаш организациялары, чүнүң-даа мурнунда даг-руда адыры, агроүлетпүр комплекизи, Камгалал яамызы энергетиктерге 120 миллиард рубль өрелиг арткан. Өрелиг бүдүрүлгелерниң саны 200 ажыг боор турар.

● **УЛАН-УДЭ.** Даштыкы хамаатылар болгаш хамааты эрге чок кижилер Бурятияның девискээринге 9 ай иштинде чурттап болур. Ол кижилер бүрүткел кылдырары иштики херектер органнарынга билдиришкин киирер. Ол дугайын республиканың бурунгу хүн күштүг боор эгелээн хоойлузунда айыткан.

(РосИТА-СЧТА-ның КОРР.).

БӨМБҮРЗЕКТИҢ СУДАЛЫ

● **ОТТАВА.** Үлетпүр сайзыраан кол чурттарның күрүне баштыңнарының Канадада Галифакс хоорайга болур чөвүлел хуралынга киржири-биле Россияның Президентизи Борис Ельцин июнь 16-да чедип кээр деп Канада чазактың төлээзи дыңнаткан. Ук хурал июнь 16-17 хүннеринде эртер. Үлетпүр сайзыраан чеди чурттуң чазактар баштыңнарының ол хуралының баштайгы хүнүнде Борис Ельцин кежээки чем-биле холбашкан ниити хуралга киржир. Дараазында хүн РФ-тиң Президентизи «чединиң» баштыңнары-биле делегейниң политиктиг айтырыгларын чугаалажыр.

● **ЖЕНЕВА.** Бүгү делегей чонну ажылга хаара тудар талазы-биле улуг кризиске таварышкан. Эрткен чылын делегейде ажыл чок кижилерниң саны 820 миллион четкен, азы бөмбүрзекте ажыл кылып шыдаар кижилерниң 30 хире хуузу ажыл чок арткан. Ол дугайын делегейниң Күш-ажыл организациязының медээзинде айтып турар.

Үлетпүр сайзыраан чурттарның хөй нуруузунда база Чөөн Европа чурттарында ажыл чоктар көвүдээн. Россияда ажыл чок кижилер 10 хуу ажыг, Польшада — 16,9, Испанияда — 24,4, Францияда — 12,2, Германияда 10 хуу боор турар. Ажыл чоктарның саны 6 хуудан эвээш боор турар чурттарга Япония (2,8 хуу), Швейцария (3,8 хуу), Австрия (4,6 хуу), АКШ (5,8 хуу) хамааржыр.

● **БУХАРЕСТ.** Румынияның болгаш Молдованың аразынга политиктиг керээге үндезилээш, бир янзы харылзааларны тудар херек деп Румынияның премьер-министри Николае Вэкэрою Кишиневка ийи хүннүң албан чоруун кылгаш, ээп келгениниң соонда медеглээн. Ындыг керээни эреңгей езу-биле чарбас, аңаа биске үнелиг идеяларны киирген турар ужурлуг. Ийи чурттуң экспертери болгаш даштыкы херектер сайыттары керээде шиитпирлеттинмээн айтырыгларны чугаалажып көөр, а чөпшээрежилге чедип алдынмаан ийи-үш айтырыгны премьер-министрлер шиитпирлээр деп Н. Вэкэрою дыңнаткан.

Молотовтуң — Риббентроптуң дугуржулгазының түңнелинде Пруттуң болгаш Днестрниң аразында девискээр (Бессарабия) ССРЭ-ниң составынче шилчээни билдингир болгай, ооң уржуктарын чайладырының эргежок чугулазының дугайында параграфты керээге айтырын румын тала негээн. Ынчалза-даа Молдованың төлээзи ооң-биле чөпшээрешпээн, ону ынчаар кылыр болза Молдовага хамаарыштыр Бухарестиң ревизионисчи чүткүлү кылдыр өске улустар бодаар деп молдова тала дыңнаткан.

● **ЛОНДОН.** Чечняда чөрүлдээлерниң уламчылаашкыны болгаш Россияның болгаш Барыын чурттарның харылзааларынга даржыкты чедирип болур деп Великобританияның даштыкы херектер яамызының тускай төлээлекчизи дыңнаткан. Ооң чугаазын езугаар алырга, ындыг чугааны Англияның даштыкы херектер яамызының сайыды Дуглас Хэрд Россияның ДХЯ-ның сайыды Андрей Козырев-биле чоокта чаа Стокгольмга ужуражып турар үезинде чугаалаан хире боор турар. Чечен чөрүлдээлери ам безин Барыын чүктүң болгаш Россияның аразында харылзааларга «серииниң салгынны» киирген деп ол уламчылаан.

(РосИТА-СЧТА).

БОТ-БАШКАРЛЫП АЖЫЛДААР

Тыва Республиканың Хереглекчилер кооперациязы бо нарын рынок харылзааларының үезинде көдээниң ажылчыларын хереглел барааннары-биле хандырарының туружун быжыглаарының аргаларын дилеп тывар ажылды уламчылап турар. Бо садыг-саарылга харылзааларының үезинде хереглекчилер кооперациязының садыг-магазиннерни амгы депшилгелиг арга — коммерцияже шилчидери эргежок чугула бооп турар. Ол арганы ажыглап алгаш, республиканың хереглекчилер ниитилелдери бүгү садыг-магазиннерни олче шилчидер ажылды уламчылап турар.

Коммерцияже шилчээн магазиннерниң ажылдакчыларынга бот-башкарлып, тывынгыр ажылдаарынга ажык орукту берип турар. Бо ажылдың чугулазын үнелеп көргеш, республиканың Хереглекчилер эвилелиниң болгаш кожууннарның хереглекчилер ниитилелдериниң баштаар черлери магазиннерни коммерцияже шилчидер ажылды 1990 чылда-ла эгелээн. Ол үеде бо ажыл элээн каш хереглекчилер ниитилелдеринге идепкейлиг-биле хөгжүп эгелээн турган. Ынчалза-даа хереглекчилер кооперациязының бо депшилгелиг ажылынга чамдык кожууннар чагыргаларының удуртукчулары удурланып, деткимчени бербейн барганнар. Ооң чылдагааны-биле бо ажыл кезек када ара соксаан.

Рынок харылзааларының улам ажыл-агыйже ханыладып барымдалааш, республиканың Хереглекчилер эвилелиниң баштаар чери бо ажылды уламчылаар дугайында шиитпирни хүлээп алган. 1994 чылдың түңнели-биле республиканың хереглекчилер ниитилелдеринде 135 магазин коммерцияже шилчээш, тускайлаң, бот-башкарылгалыг ажылдап турар. Хереглекчилер кооперациязында арткан магазиннерни чартык коммерцияже шилчидер ажыл уламчылавышаан.

Каа-Хем кожууннуң Ильинка суурда холушкак барланнар, Сүт-Хөл болгаш Өвүр кожууннарның хереглекчилер ниитилелдериниң база Кызыл кожууннуң Кара-Хаак, Черби суурларда магазиннери чаа хевирниң аргазы — чартык коммерцияже шилчээш, идепкейлиг ажылдап эгелээннер.

Үстүнде ады үнген хереглекчилер ниитилелдериниң удуртукчуларының организакчы, шалыпкын чоруун көргүскенин демдеглээр апаар.

Республиканың Хереглекчилер эвилелиниң хүлээп алган шиитпирин боттандырар сорулга-биле баштаар черниң кежигүннери кожууннарның хереглекчилер ниитилелдериниң аразында хуваажып алгаш, ол черлерге барып, садыг-магазиннерни коммерцияже шилчидериниң ажык-дузазын болгаш садыг ажылдакчыларының бот-тывынгыр, хостуг ажылдаарының дугайында тодарай тайылбыр ажылын чорудуп келген. Ол ышкаш садыг-магазиннерни коммерцияже шилчидерде кылыр ужурлуг херектиг документилерни канчаар тургузар талазы-биле тодаргай дузаны көргүзүп турар.

Бот-башкарылгада ажылдап турар Чадаана хоорайда З. Н. Монгуштуң эргелекчилээни столоваяның ажылы макталдыг. Столоваяның поварлары боттарының херээн билир, ишти арыг-силиг, бүдүрүп турар аъш-чемниң ассортиментизи элбек, шынары эки. Ынчангаш бо столоваяга кээр улус хөй, орулгалыг ажылдап турар.

Рынок харылзааларының үезинде канчаар-даа эде тургустунуп, чаа арганы ажыл-ишке ажыглап турза-даа, республиканың Хереглекчилер кооперациязының экономиказы дыка кошкаан. Тываже хереглел барааннарын киир сөөртүп алырының чарыгдалы дыка улгаткан. Ооң ниити чарыгдалы 2,5 млрд. рубльге дең. Республиканың Хереглекчилер эвилели Россияның фабрикаларындан, заводтарындан, саарылга баазаларындан хереглел барааннарын садып, сөөртүп алыры-биле күрүне азы коммерция банкызындан хөй түңнүг чээлини ап турары билдингир. Ук чээли ажыглааны дээш 203 хуузу банк тыртып ап турар. Эрткен чылдың дургузунда ол банк чээлизин ажыглааны дээш 16 млрд. рубльди хереглекчилер кооперациязының эргилдезинге турган хөреңгизинден уштуп аппарган. Ниити бараан саарылгазының 45,7 хуузу (35 млрд. рубль) ол чарыгдалга хамааржыр.

Улуг хемчээлдиг чээлиниң, үндүрүглерниң чедирген чарыгдалын дуглаан акша-хөреңги-биле 50 вагон чигирни, 20 тонна кондитер кылыгларын, 150 вагон макарон кылыгларын, 100 тонна үнүш үзү болгаш оон-даа өске чугула барааннарны садып алгаш, көдээниң чонунга саарар турган ийик.

Агаар оруунуң тариф хемчээли улуг болганындан Кызыл хоорайдан чугула хереглелдиң барааннарын Тожуга, Тере-Хөлге чедирип алырынга садыг организациялары хөй хөреңгини үндүрүп турар. Кооперацияның орулгалыг ажылдарынга, экономиказынга ол багай салдарны чедирип турар. Ооң уржуундан тус черлерниң чону хереглел барааннары-биле чедир хандыртынмайн келген

Хандырылганың, саң-хөөнүң аттырыглары чеже-даа нарын турза, республиканың хереглекчилер кооперациязының ажылдакчылары болдунар-ла аргаларны ажыглап, тывынгыр ажылдап турар.

Какпай САТ.
Республиканың Хереглекчилер эвилелинде парлалга албанының ажылдакчызы.

БЕЖЕН ЧЫЛДАР ДУРГУЗУНДА

1945 чылдың февраль 25-те Чөөн-Хемчикке шериг комиссариадын тургускан. Ооң девискээринге Сүт-Хөл болгаш Өвүр кожууннар база хамааржыр турган. Машина-техника аимаан ажыглавайн, бо хире улуг девискээрниң чонун шериг херээнге өөредип, оларны шериг албанынга келдирери ындыг белен эвес. Комиссариаттың бир дугаар комиссарынга гвардияның капитаны Монгуш Данзынович Байысклаң томуйлаткан. Бо дайынчы капитанның комиссариатты 1952 чылга чедир бут кырынга тургузуп, эвээш эвес ажылдарны кылганын демдеглээр апаар.

Кожууннуң комиссариады тургустунуп турар үеде Ада-чурттуң дайыны уламчылавышаан турган. Тыва ССРЭ-ниң хүрээлеңинге киргеш, каш-ла ай болган. Аныяк автономнуг областың шериг комиссариадының ажыл-херээн чаа байдалдарга таарыштыр тургузары амыр эвес херек. Ынчалза-даа кадыг-дошкун дайын одунга каңналган гвардейжи М. Д. Байысклаң бергелерге торулбаан. Ооң уйгу-чыдын чок ажылының түңнелинде Чөөн-Хемчикке комиссариаттың тургустунар аргалыг болганы ол.

Ол үеде Чөөн-Хемчик Сүт-Хөл болгаш Өвүр кожууннарже баарда, аъттар ажыглаар турган. Шериг комиссариадының ажылдакчылары бо кожууннарже сургакчылаарда, кыжын шанактыг, чайын эзерлиг аъттар биле чоруптарлар. Тыва областың кожууннарының аныяк оолдарын шериг херээнге өөредир, кижизидер ажылдар ынчан хайыныышкынныг чоруп турган. Шеригге келдиртеннерниң ниити билиин бедидер, чыыштарны удаа-дараа кылыр, эмчи шинчилгези эрттирер дээш, кандыг ажыл турбаан дээр. Ол ажылдарны капитан Монгуш Байысклаң кыска хуусаада кылдырып шыдаан.

Чөөн-Хемчиктиң шериг комиссариады 50 чыл дургузунда 119000 ажыг оолдарны белеткээш, шеригже аъткарган.

Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында чөөн-хемчикчилер дайын шөлдеринге эрес-маадырлыг тулушканнар. Семис-оол Куулар, Бүрбү Монгуш, Вера Байлак, Кирилл Астанин, Фёдор Зайцев, Алексей Лекарев болгаш оон-даа өскелер бо хүннерде бистиң аравыста чурттап, аныяктарга чагыг-сөзүн берип чоруурлар.

Дайын соонда Чөөн-Хемчиктиң шериг комиссариады бодунуң мурнунга тургустунган сорулгаларны багай эвес күүседип келген. Оон бээр комиссариатты удуртуп келген комиссарларны маңаа адаары артык эвес. Оларга А. М. Михайлов, капитан Коваленко, подполковник Лопсаң, майор В. В. Шаламай, майор В. П. Мамаков, майор В. А. Озёрский, майор К. А. Югай, капитан Герман, капитан В. С. Канеев, капитан П. В. Вычужанин, капитан В. А. Хасьянов, майор М. Ф. Ахмеров, капитан В. В. Попадюк хамааржыр. 1993 чылдан эгелеп бо хүннерге чедир бо чүүлдүң автору, подполковник А. Ч. Ондар ажылдап чор мен.

Чөөн-Хемчиктиң шериг комиссариадындан шериг албанынче оолдарывыс чоруп, ооттарының ыдыктыг хүлээлгезин күүседип турарлар. Афган дайынынга бистен 17 оол киришкен. Оларга майор Александр Алексеевти, дайынчылар Борис Бадырааны, Ворзак-оол Монгушту болгаш өскелерни-даа улаң адап болур.

Бо хүннерде шериг кезектеринде моон чоруткан оолдарны мактаан чагааларның командирлерден кээп турары өөрүнчүг. Ындыг оолдарга чоргаарланмас арга чок боордур. Ооң-биле чергелештир шериг-патриотчу ажылдарда четпес талаларны база айтыр апаар. Шериг кезектеринден дезип турар оолдар база бар. Бо хүннерде шериг кезектеринден 36 шериг оол Чөөн-Хемчикте дезип чедип келген. Оларны шериг кезектеринче дедир чорударының хемчеглерин ап турар бис.

Бистиң комиссариадывыс бо хүннерде долу штат-биле ажылдап турар. Сөөлгү бо ийи-үш чылдарда шериг комиссариаттарының хандырылгазы баксырай берген. Бис аңаа ундаравайн, хүлээлгевисти эки күүседип турар бис. Чөөн-Хемчиктиң шериг комиссариады республикада дээрелерниң санында кирип турар. Ажылдакчылардан Любовь Сааяны, Чечена Монгушту, Розалия Тодикованы, Шолбан Ховалыгны болгаш өскелерни-даа эки албаны дээш мактаар, оларга чоргаарланыр бис.

Кожуун, хоорай, тус-тус черлерниң чагыргаларының даргалары болгаш бүдүрүлгелерниң удуртукчулары-биле тудуш харылзаалыг ажылдап турар бис. Олар биске улуг дузаны көргүзүп турарлар. Ынчангаш Серен-Доржу Ондарга, Арина Ондарга, Валентина Монгушка, Аркадий Начынга биске көргүскен дузазы дээш өөрүп четтиргенивисти солун дамчыштыр илереттивис.

Алексей ОНДАР,
Шериг комиссары, подполковник.
Чөөн-Хемчик кожуун.

Дагдыныкчыга сөс

ЧОГААДЫКЧЫ АРГА-БИЛЕ

Урана Александровна Байыр-оол 1991 чылда Кызылдың башкы институдун дооскаш, бодунуң төрээн школазы Тээлиниң дугаары 1 ортумак школазында эге класстар башкызы бооп ажылдай берген.

Аныяк башкының ажылының кол угланыышкыны — кичээлдерге чогаадыкчы арга-методтарны ажыглаары. Ол ажылынга ынак, кызымак, биче сеткилдиг аныяк башкы. Үш чыл ажылдап-даа турар болза, ол ёзулуг башкының овур-хевирин тургузуп, бедик соруктуг ажылдап турар.

Мен Урана Байыр-оолдуң дагдыныкчызы мен. Ооң-биле кады өөредилге-кижизидилге ажылының кол хевири — кичээлди чогаадыкчы байдал-биле эрттирериниң арга дуржулгазын планнап, демниг ажылдап турар бис. У. А. Байыр-оолдуң кичээлдеринге доктаамал барып, олуржуп турар болгаш, ооң кичээлдериниң бедик утка шынарлыын, чогаадыкчы хевир-биле эрттирип турарын демдеглекседим.

Башкылаашкынның нарын, берге аргаларын, оон чажыттарын дуржулгалыг башкылардан сүме ап, өөренип чоруур. 1994 чылда эрткен аныяк башкылар көрүлдезинге шаңналдыг черни алганынга школаның башкылары чоргаарланып турарлар.

Өөреникчилерниң башкызынга хамаарылгазын, оларның башкызының дугайында бижээн чогаадыгларында одуруглардан көрүп болур. Чаңгыс чижек. «Бистиң башкывысты Урана Александровна Байыр-оол дээр. Бис башкывыска ынак бис. Ол база биске ынак. Бистиң башкывыс аныяк болгаш чараш. Ыжыг билигни бээр дээш билдингир, солун кичээлдерни эрттирип турар. Башкывыс бисти 4 класска чедир башкылаар. Башкывыс бисти харын-даа 11 класска чедир башкылаан болза... Чүге дээрге башкывысты хүндүлээр болгаш аңаа ынак бис» — дээн одуруглар ону бадыткаар.

У. А. Байыр-оол — школада профкомитет кежигүнү, волейбол, баскетбол маргылдаазынга доктаамал киржип турар. Аныяк башкыга тураскаадып, школаның шагаа бүдүүзүнде үндүрген хана солундан одуруглар:

Улуг-Хемче кирип чыдар
Улуг Хемчик чурттуусту.
Уругларны угаан киирген
Уран-шевер Уран башкы.
Хостуг үе тынты бээрге
Холдары-даа аңаа огбас,
Хээлер быжар, аргыыр, даараар
Кызымаккай Уран башкы.

Шожунчап СОДУНАМ,
Дагдыныкчызы.

ЧОННУҢ АЛЧЫЗЫ

Эрткен Ыт чылында Чеди-Хөл кожууннуң культура киллизиниң агиткультбригадазы багай эвес көргүзүглерни чедип алган. Чижээ, чыл дургузунда 507 муң рубльдиң орулгазын чон ортузунга ажылды чорутканының түңнелинде алган.

Кожууннуң девискээринде чурттакчылыг суурларже үнүүшкүнүнүг 15 концерттерни, а бистиң республикавыстың девискээринге 10 ажыг бедик утка-шынарлыг концерттерни көргүскен.

Кожууннуң көжер библиотеказы-биле кады совхозтарның хову бригадаларынга, сүт-бараан фермаларынга сезоннуг ажылдарның үезинде концерттиг ааллап чоруп турганнар. Ылангыя кезээ ажыл-агый ажылдакчыларының хүнүн таварыштыр «Ак-Тал» совхозтуң малчыннар хуралынга солун концертти көргүзүп, кожуунда болуп турар бүгү-ле культура-массалыг оюннарның доктаамал киржикчизи болгаш күзенчиг аалчызы болуп турар.

Херел-оол СИИРИП,
Таңды кожуун.

ПЕНСИОНЕРЛЕР ЧЫЫЛГАШ...

Кур-Чер суур — республиканың эң улуг суурларының бирээзи. Мында ниитизи-биле беш чүс пенсионерлер чурттап, ажылдап турар. Оларның аразында инвалидтер, назы-хары улгатканнар дузаламчы акша ап турар ботцелер хөй.

Үе-шагның, рыноктуң бо үезинде бергелерни ажып, чурттап эртери кижи бүрүзүнге күзенчиг. Пенсионерлер «Ачы-дуза» биче бүдүрүлгени тургускан. Ук бүдүрүлге чаңгыс чер-чурттуу, артист, ыраажы Сергей Ондарның чогаадыкчы ажылынынга тураскааткан кежээге киришкеш, ооң моон соңгаарты чедиишкиннерлиг болурун деткип, 200 муң рубльди, суурда ясли-садка деткимче кылдыр 150 муң рубльди берген. Акша-төгерик, амыдырал кызагдап келген үени барымдаалааш, «Ачы-дуза» биче бүдүрүлге ооң кежигүн бүрүзүнден 500 рубль салыышкаш, тускай дузаламчы кассаны ажыдарын шиитпирлээн. Ук касса 4 ай эртерге 1 млн. рубльдиг апаар. Ону тускай комиссия өлүм-чидим болганда, амыдыралы аргажок чедимместерге дузаламчы кылдыр ниитиниң кассазындан тускайлааш бээр. Бо эгелээшкинни хуралга келген пенсионерлер бир үн-биле деткээн. «Тиилелге» совхозтуң директору Валерий Монгуш:

— Беш чүс кижи дээрге — улуг күш. Силерниң хире-шааңар-биле ажыл-ишке дузалап турарыңар дээш четтирдим. Байыр-чыскаал хүннери эрттирери бергелээн. Акша-көпеек чок. Силерниң «Ачы-дуза» биче бүдүрүлге бо чижектиг культура-массалыг ажылдарга дуза чедирер дээрзинге идегелим улуг. Ийе, силерниң акша төгериктер, аъш-чемнер үлээр тускай өрээлди чоокку хүннерде силерге бээримни дазап тур мен. Ам бир дилээм бар. Акша-көпееңер алгаш, чеп ажыглап, корум-чуруум дээш кижи бүрүзү боттарыңарның үлегер-чижээңерни чонга көргүзүңер...

Арагалаар, «адрестээр», корум-чуруму кошкактарны штрафтап-торгааш, оон кирген акша-биле чединмес инвалид-пенсионерлерге одаар хемүр, аъш-чем, идик-хеп садып бээр ажылдарны боттандырарын тус чер чагырыкчызы Клим Оюн чазаан. Ынчангаш хурал киржикчилери бар арга-курлавырларны чеп ажыглап, үеге дүүштүр чурттаарын шиитпирлээннер.

Эрезен ТЕЖИТ,
Кызыл кожуун.

ИВИЖИЛЕР, АҢЧЫЛАР ФЕСТИВАЛЫ

Бо дээрге кожуун чергелиг бир-ле дугаар эрттип турар бир янзының фестивалы-дыр. Ол бодунуң киржикчилерин болгаш хөй санныг көрүкчүлерин Тоора-Хем суурнуң үстүү талазында аянче чалап берген. Январьның сөөлгү, бир ындазында соксумаар эртени турган. Ынчалза-даа соокка дадыккан ивижи, аңчы кижилерни хей-аът киирген өөрүшкүлер оон-моон шуужуп кээп-ле турду. Иви деп амытанны көрбээн болгаш, ону чанындан көрүп алыр, холун аңаа дегзир бодаан кижилер база таварышкылаар чорду.

Бир талазындан Тоора-Хем чыгап чыдар, өске талазындан — бичежек хавак Дургаар чыдар ол аян эртенден-не борта бооп көрбээни бир янзы кышкы аян-шинчи киире берген турганзыг. Фестиваль болур черниң кол оваан «Буран»-биле таптай бастырып каан болду. Кырын шып белеткээн чадыр өглерден ыш буруңайнып турар. Алажыларын эптей тургускулаан чадырларга бөлүк-бөлүк улус шывыгларын эптей салгылаан. Ында бир черде ала-шокар каас, төгерик майгын онзаланып көстүр (ооң ээзи-биле чоорту таныжа бээр бис). Чадырлар чанында эзертээн-даа, чүгле бош-баглыг-даа (аътка болза, чүген, чулар, ивиге болза чүгле ол) иви-чары эндерик. Бөгүн олар — Тожу тайгазының чараш, аккуу чаптанчыг амытаннары чыылган чонунга омак-кужун, аажы-чаңын көргүзе бээрлер болдур ийин. Бир янзының дээривис бо фестивальга иви-чары-биле чарыш кылыры эгелээр дей берди. Ындыг болганда, ону көөрү онзагай сонуургал болбас бе? Тывага кым каяа бо ышкаш иви чарыжын көрген деп?

Фестивальдың тугун көдүрген. «Ивижилер болгаш аңчылар фестивалының киржикчилеринге изиг байыр!» деп лозуң көстүп тур. Кол судья — кожууннуң спорт чөвүлелиниң даргазы Виктор Шыырап сөс алгаш, фестивальдың эгелээрин чарлапты.

Тожу кожуун чагыргазының даргазы Михаил Куулар микрофонга чеде берди. От бирги фестивальдың киржикчилери — ивижилерге, аңчыларга база чыылган көрүкчү чонга байыр чедирбишаан, кожууннуң 1994 чылда ажыл-агый түңнелдеринден чамдык көргүзүглерни база амгы байдалдың дугайын чугаалады. Сөөлгү чылдарда кожууннуң иви малының баш саны эвээжеп, хөй кезиинде өлүп-чидип турар, ивижилерниң боттарының харыысалгазы чогундан база элээн хораан. Бо чылдың январь 1-ниң түңнели-биле чүгле дөрт муң ажыг иви арткан. Бодап көрүңер даан, 1985 чылда бис 10 муң ажыг ивилиг турдувус. Ам каш арткан-дыр? 1993 чылга деңнээрге 500 хире баш четпес-тир. Ивиден ап болур продукция — эът, сүт, быштак эвээжеп-ле орар. Чүткүл-соруктуг тура-хөөн-биле эки азырап өстүрүп алыр болза, иви малың ажыктыг-ла амытан болдур ийин. Эң кол чүве — аңнаарының бажын иви билир.

Иви мал, бир талазында, кижээ хайырлаар, кижээ ажыктыг бүгү чүүлдери-биле, ийи талазында, тайгасын аразынга эм-дом болган чайгаар арыг агаарга ону мунуп алгаш аңнап, ырак чорук-даа кылырда тоолзуг солун тааланды кижээ бээр. Ынчангаш Тываның ивизин (ооң хөйү бо кожуунда) болдунар-ла арга-хемчег-биле камгалап арттырар, көвүдедир өстүрер ужурлуг бис!

Коңчак черге чыдып алгаш, иви малдап ажылдаар кижилерге кандыг берге болурун билир бис. Ивижи — ол дээрге мергежил эвес, а чурттаалганың бир овур-хевири болганда, ындыг оолур-даа. Ол-ла бүгү кадыг-бергелерге шаг-үе, шак-минута дизейн ижи торулбас, кызымак ажылдап чоруур аңчы-ивижи кижилерни үнелээр, ажылынга хүндүткелди бээр ужурлуг бис. Оларга байырлал, сонуургалдың бо дег хүннери база херек.

Чурттаалгазының хөй кезии — 35 чылда иви малдан адырылбаан Кылбыжа Ак, 21 чыл ажылдаан Шоодурап Хунан-оол (кайызы-даа чеден хар чоокшулаан, «Май 1» совхозтуң ивижилери), «Тоора-Хем» совхозтан — Лопсаң-Базыр Тоңка, Анатолий Бараан, Борис Лүзү, Василий Чогунга, Чамыяң Бадырза, Алефтина Чамыяң база өске-даа ивижи эш-өөр кызымак ажылдап турар дээрзин фестивальга чыылганнар дыңнадылар. Олар иви малдыг үндезин тожу кижилерниң ажы-төлү, ындыг болганда, боттарының салгалы болур оглу-кызын иви малдап ажылдаарынга өөредип чоруурлар.

Иви-чары чарыжы
Чадыр өг, майгын дериир көрүлде

КЫМНЫҢ ЧАРЫЗЫ МУРНААНЫЛ?

Бичии оолдар чарылар мунгаш, тускай хемчээген черни (ыяш аразы-даа таваржы бээр) үш дескиндир маңнаткаш кээр — фестивальдың программазының эгези ол. Чарыларны беш-бештеп, 1,5 километрге чарыштырып кирипти. Баштайгы беш чарыдан «Тоора-Хем» совхозтуң ивижизи Анатолий Бараанның чарызы (мунукчузу — Саша Бараан) мурнап келди. Бо ажыл-агыйның чарышка киржир эң шыырак чарызы баштайгы ээлчегде-ле ынчаар билдине берди. Ынчаар-ла ийи совхозтуң чарыларындан бирги, ийиги черни алганнарын соонда база чарыштырган. Черле эптиг, кажар мунукчу оолдуг Анатолий Бараанның чарызы мурнунче өскелерни киирбээн. Ол-ла совхозтан Борис Лүзүнүң чарызы ооң соондан маңнап келди. Чараш хөлгелер чаржып үнерде болгаш келгеш доктаарда чадырлар чаны-биле эртер оруктуг чүве болганда, чамдыктары болганчок чадырларже доора чүткүп, бошбаап тыртпайн баар болган. Көрүкчүлер чир-шоң дүжүп турдулар. Чүге дээрге иви мал болза, бодунуң турлааның дужу-биле элээн ырак эртип бар чыда, оозунче безин чүткүй бээр болгай. Турлаг-хонажын билири ол хире-дир.

Иви чарыжының оруун ынчаар кылганывыс таарымча чок болган-дыр деп фестивальдың удуртукчулары чугаалап турдулар. Кижи бодаарга, бир черге аппаргаш, оон чарыштырып үндүргеш, төвүнге кээп доктаар, азы төвүнден салгаш, өскээр элээн халыткаш, оон кээп доктаар кылдыр кылган болза, чүге таарымчалыг болбас боор. «Чары — чадырынче, хокаш — хонажынче чүткүүр» деп, тайга чурттугларда ындыг чугаа-даа бар.

ДҮРГЕН, ШЫН ЭЗЕРТЕН, КОШТАН

Бо маргылдааның негелдези болза, мунар чарызын дүрген эзертээш, коштаар чарызын база дүрген чонап, ыңгыржаан салгаш кудурга, хөндүргезин тырткаш, ачымаанга (калбаксымаар барбы, ону алгы-кештеп-даа, кадыг брезент пөстеп-даа дараан болур) чүү-хөөзүн, чижээ, хүнезиниң, аяк, шопулаан, шай, дузун суккаш, ачымааның кырындан шуглак азы өске бир чүвени тыртып быжыглааш, балдызын дергилээш, чарызын мунгаш, бир кожун четкеш, хемчээп каан черни дүрген чоруткаш, кээп доктаар. Кажан эзертенип, коштанып эгелээр мурнуу чарыында бүгү чүвени — эзер, ыңгыржактан эгелээш, ачымак иштинге сугар чүвелерге чедир, ында-мында тарай салгылап каан чыткан. Ынчаарга чары мунукчузу ол чүү-хөөнү чазыг чок дүрген барып алгаш, ам эзертенир, коштаныр.

Маргылдаага ону ынчаар кииргени дээрге ивижи кижиниң чер чоруп үнерде эрези, туттунгуру, кажар аргалыы кандыг эвес дээрзин билири ол. Шынында, үр эзертенир, коштаныр ындыг ивижини өөрү: «Чер догүп шыдавас, шүшпен сен» деп чемелей берген турар чүве. Чүгле дүрген дөгерни шаап алгаш, эзеңги тевер эвес, харын шын чонап алышын баглап тыртар ужурлуг. Ону билбеске мунган хөлгезиниң оорга-төжү кемдеп, бүдүрер дээн херээ бүтпейн барып болур болгай.

Маргылдааны улус кончуг сонуургаан. Ивижилер эзертеп, коштанып турда, чүгле караңнаар чүве, бурт-сартла. Бо хевирге база «Тоора-Хем» совхозтуң ивижизи Борис Лүзүнүң чарылары эң дүрген келген: ээзиниң эзертеп, коштааны-даа дүрген, хемчээген черни эртир шошкутканы-даа дүрген болган. Анатолий Бараанның мунган, коштаан чарылары каш-ла секунда соңнап келди.

БАЗА-ЛА ДҮРГЕНИ ХЕРЕК

ЧЕР-ЧОРУККА ивижи азы аңчы кижи одаар ыяш ужурган, хирээлээн, ону чарган, дограан, одаанче дажыглаан амыр эвес кадыг ажыл кылган чоруур. Бо удаада совхозтар ивижилерин болгаш «Азас» заповедниктиң коллективин одаар ыяш белеткээр талазы-биле чарыштырган. Бо дээрге күштүг, дүрген кылыр кижилерни илередир дээни ол.

Деңң хемчээлдиг ийи чудукту салгаш, хол хирээзи-биле ийи команданың үш-үш кижизи хирээлеп кириптилер. Изиг-изиг бо ажыл үезин көөрү база-ла солун, магадаачыг болду. Мында база күштүглер, эрестер кирген. Кайы-даа команданың төлээлери бо онаалдазын сес минута чедирбейн, доозуптулар. «Хам-Сыра» совхозтуң төлээлери тиилеп аптылар, олар 5,25 секундада хирээлеп, чарып, чыскаай тургузупту. Эки тура аңчылар командазы тиилекчиге 35 секунда четпеди.

АҢЧЫЛАР ДУГАЙЫНДА ЧУГАА

ТОЖУГА мынча дижир: «Ивижи кижи дээрге-ле — аңчы, аңчы дээрге-ле — ивижи». Чүге дээрге кайы үеден бээр, иви кадарчызы болуп аңчы кижи ажылдап чораан, ам-даа болза ындыг. Аңнап билбес ивижи чок. Аңчылар (кожууннуң кайы-даа суурунда бол), иви мунгаш, аңнап хаптарынга кончуг ынак. Аныяк-даа, кырган-даа аңчылар бо-ла кылаштажып, хөөрежип чоруп турарын көөрге, оларның хей-аъды чугаажок көдүрүлген.

Маңаа, бо аян черге, назы-хары элээн дөгүй берген, чаа кара бөрт, кара хөректээш тонуг, хөөреп базып турда көөрге, эрткен-дүшкен эшти ээлдире кааптар, эгелээн чугааны эңдере уламчылай каантар, чолдаксымаар сыныг кижи эртежикле көскүлең болган чүве. «Тоора-Хем» совхозтуң мурнакчы аңчызы Михаил Дондупович Кенден ол-дур. Өөренген тайгазынче болганчок аңнап баар, оолдар эштерин эдертип, өөреткен бо дуржулгалыг аңчы иви-чары мунгаш, тайгалап хаптарын ам-даа кагбаан. Ивижи эш-өөрүнден мунар хөлгезин чылдың тыптынып аар: «Чары мунмайн аңнаарга, сагыжым саарзык болур ыйнаан» — дээр. Бо аңныыр сезонунда [illegible] сес киш, чүс ажыг диин кежин дужаагаш, аңчылар чарыжын мурнай берген. Ооң ады микрофондан бо-ла дыңналыр болду. Бөгүн Михаил Дондупович боодалга маргылдаазынга киржир дээш совхозунуң мурнундан келген. Аңаа багай эвес түңнелди көргүскен.

Аңныыр-тывыш ажыл-агыйында мурнакчы аңчылар Николай Митей, Петр Рассказов, аныяктардан Адыр-Кежиг суурдан Олан Кол, Хам-Сырадан Александр Ак, Андрей Сандык оларның аң-өлүг тын олча тывыжы арбын болганын борта база демдегледи.

ЧАДЫР ӨГЛЕР КӨРҮЛДЕЗИ

ЧАДЫР өгнүң иштидаштын эки дериир талазы-биле чарыштан түңнелин үндүрүп турувуста: «Бо өгнүң ишти эки, дөө өгнүң аңаа четпес-тир» — дээн ышкаш чамдык маргылдаалыг чүүлдерни көрүкчүлер боттары чугаалап үнүп келдилер. Чүл дээрге, түңнеп кээрге, «Тоора-Хем», «Май 1» совхозтарның чадыр өглериниң иштики дерилгези барык дең, аразында шоолуг ылгашпас болду. Мында кол негелде болза, чадыр иштинге херектиг кол-кол чүвелер, чижээ, паш, аяк-шынаа, аъш-чеми, барба-савазы, чыскаай салган чыышкынынга чедир аргалыг-ла болза хөйү-биле эптиг салдынган, астынган турар ужурлуг. Ындыг-даа болза ол-бо тайгазында чадыр өөнүң азы майгынының ишти дег кылдыр дериттинери арай болдунмас турган.

Комиссия кежигүннери хынап көрдүвүс: кайы-даа совхозтуң өглеринде ол чүүлдер хире-чергези-биле бар болду (өг иштинге черле чүү турбас боор). Өглер ээлери иви сүттүг хоюг шайын хайындырган, чылыг иви эъдин дүлгеш, амданныг чаагай быштаан салгаш, кирген чонун чадыр ээзиниң аяны-биле хүндүткелдиг, мөгейбишаан, ашкарып-чем ерип каап турду. Шынап-ла, ивижи аалга кирген дег болур сен. Сагыш-сеткилге аажок өөрүшкүлүг.

Чадыр өг, майгын дериир бо чарышка «Тоора-Хем» совхозтуң ивижизи Кол Бүрбүлдейниң (дузалакчызы Төвүт Дарыймаа) чадырын тиилекчи деп санаан. Шынында, «Май 1» совхозтуң Үүзү Бажындан келген Шоодурай Хунан-оолдуң чадырын (дерип дузалашкан кижи — Екатерина Ак) тиилекчи деп санап болур турган. Ынчалза-даа негелде езугаар, майгын база тип дериир ужурлуг турду. «Май 1» совхоз майгын эккелбээн болду. Майгын кагарында берге чүве чок, чадырга бодаарга, аңаа эвээш ыяш кирер, дүрген-даа, майгынны суурлардан белен тып ап болур. Ол дугайын тоомчага албайн барган-дыр. Ивижилер колдуунда майгыннарда чурттап турар болгай. Черле ынчаш. «Май 1» совхоз фестивальга ниитизи-биле кошкак белеткелдиг келген чорду: киириштирген иви-чарызы, малчыннары эвээш, эмблема демдээ чок, маргылдааның чамдык хевирлеринге долу эвес киришкен.

Каас майгын онзаланып көзүлген деп үстүнде номчудуңар. Ооң ээзи — «Тоора-Хем» совхозтан Анатолий Бараан. Ол эрткен чылын республика Наадымынга киришкеш, «Юрта-10» деп эки шынарлыг майгын-биле шаңнаткан. Оозун ам борта каккаш дерээн. Өг биле майгын демнешкеш, бирги черни алганы бо. Ийигизин «Май 1» совхозтуң өө алган. «Азас» бойдус камгалал черниң чадыры — үшкү черде.

АДЫГЖЫЛАР, ХААКЧЫЛАР

ЧЭЭРБИ беш метрге боодалга маргылдаазынга бирги чер дээш ивижилер болгаш аңчылар-биле кады эки тура адыгжылар база киришкен. Аңаа «Хам-Сыра» совхозтан аныяк аңчы Бараан Демит — бирги, «Тоора-Хемден» Виктор Оюн — ийиги, ол-ла совхозтан хоочун аңчы Нагазы Кол — үшкү черни алган.

Эр улус — 5, херээженнер 3 километрге хаак маргылдаазынга киришкен. Бо хемчээлдерге Тоора-Хем суурнуң спортчулары тергиидеп үнген. Оон ыңай, 4х5 километрге эр улустуң эстафетазынга эң кашпагайлар кожуун төвүнүң ортумак школазының командазы болган. Бо суурнуң эки тура аныяк аңчылары — ийи, «Тоора-Хем» совхозтуң хаакчылары үш дугаарында маңнап келдилер. Аныяк хаакчыларның бо чарыжын фестивальга тураскаадып организастааныының солун болбазының аргазы чок.

* * *

«Буран» саны кожууннуң кайы-даа суурунда көвүдеп турар, ам безин оларны чарышка киириштирип турар апарганы бо. Ооң хөй кезиин аңчылар эдилеп турар. Орукчирии берге черлерге, арга-арыг иштинге безин элээн чиик эртер бо эдилелдиң 6 километр хемчээлге чарыжынга Хам-Сыраның мунукчузу Валерий Сыннелек кымга-даа аштырбаан. Адыр-Кежиг суурда арат ажыл-агыйлыг Владимир Дугур тиилекчиге каш-ла секунда четпейн келди.

Фестивальдың программазын езугаар кирген янзы-бүрү хевирниң маргылдааларының тиилекчилеринге шаңналдарны тывыскан. Хөй кезиинге бирги черже үнген «Тоора-Хем» совхозтуң ивижилери эң хөй шаңналды ап үнду. Ниитизи-биле алырга, бо ажыл-агыйның ырак Өдүген, Улуг, Биче Баш-Хемнерде малчыннары фестивальга чаңгыс кижи дег организастыг, бир демниг киришкен. Торгу-маңныг чылыг тыва тоннарын кеткилээн, ошкак идиктерлиг, төгерик эмблема-демдектерин кадапкан, медээ бээрге чыскаалы каап, чыглы каап турар ол кырган, аныяк ивижи эш-өөрнү чон кончуг-ла магадап көргеннер.

...Бирги солун фестиваль ынчаар доозулду. Ам эрткен үени биче сакты кааптаал. Тожунуң иви малдыг сумуларынга Тыва Арат Республика үезинде тайгасыннарга чурттап чораан бөлүк ивижи улус күзүн шыырак чарыларын аал чаны ажык дээн черлерге чарыштыра кааптар чаңчылдыг чораан. Ынчалза-даа аңаа бүгү сумунуң эвес, а кожа турар ийи-үш хире арбанның улузу чыглыр чораан. Ылангыя Өдүген сумузунуң араттары ындыг чарышка сонуургалдыг чораан дээр чүве. Ынчаардагы эвээш кижилиг, эвээш иви-чарылыг ол хевирниң чарыжы (ында-хаая болур) ам кээп кожуун безин фестивалынче шилчий бергени эки чаңчыл дээрзи чугаажок. Ол херекчок, Тожуга республика хемчээлдиг ивижилер болгаш аңчылар фестивалын эрттирип болур, аңаа Тере-Хөлдүң, Каа-Хемниң аңчылары, ивижилерин чалап алгаш, киириштирер бодап турар. Ол дугайын кожуун чагыргазының даргазы Михаил Куулар, көдээ ажыл-агый эргелелиниң начальниги Чигжит Хеймер-оол бузүрелдиг кылдыр чугаалап турдулар.

Кышкы, часкы үелерде ивижи аалдар төптен ырак эвесте чурттап турар чүве болганда, ындыг фестиваль организастап эрттирери улуг берге эвес дээрзин бо баштайгы фестиваль херек кырында көргүстү.

Алексей НУГУУРАК.
Тожу кожуун. Адыр-Кежиг суур.

ҮЕНИҢ ӨҢНЕРИ

ТУСКАЙ ҮНДҮРҮЛГЕ

ЧАРАШ-ДАШТАР — СУГ-ЧИНЧИЛЕР

Азия диптиң географтыг изиг чүрээ — Тываның чараш-даштарын болбаазырадыр дугайында Чазак хуралынга чугаалажып турган боорга, бодангаш, мону бижип олур мен. Мээң чурттап олурарым кобальтылыг Хову-Аксында чараш-даштарның эгээртинмес үүжези бар.

Тыважыдып чугаалаарывыска, чараш-даштар, а эртем дылы-биле тодаргайлаарга, минералдар аймаадыр. «Минерал» деп сөстү француз дылдан үлегерлеп алган. Минерал дээрге бойдустуң боду чаяап бүдүргени байлак болурундан ангыда, физиктиг, химиктиг тургузуу чаңгыс аай, холуксаа чок арыг бүдүмелдердир.

Тываларның чинчи, шуру дижиривис каасталгаларны арыг минералдардан кылган болур. Геология шинчилелдериниң ачызында Хову-Аксының девискээринден 59 янзы минералдарны тыпкан болгаш топографтыг карталарда демдеглээн. Чеченчидип чугаалаарга, Тываның 9 эртинезин моон тыпкан.

Бүгү делегейде 4000 ажыг минералдар бар. Онзалап демдеглеп каарым болза, делегейниң өске кандыг-даа оранындан тывылбаан 2 чап-чаа минералды Хову-Аксының уургайларындан тыпкан. Биргизин — «ховуаксит», ийигизин «тувит» деп, казар байлактарның аттарын төрээн чуртунга тураскаадып адаан.

Ховуаксит, тувит деп минералдарның физиктиг, химиктиг бот-шынарларын Тывага, Москвага шинчилеп тодараткаш, олар чүгле Хову-Аксында бар деп бадыткаан. Москваның Күрүне университединиң үндүрүп парлааны номда оларны бижээн, дүрүм езугаар бадылап каан. Арткан 57 минералдар өске черлерде база бар, оларны шагда-ла шинчилеп, «ат-шолазын» бергилепкен.

Эки шагда, кажан даг цеги ажылдап турда, чараш-даштарны азы минералдарны дагжыларга чагыырга, кармактап алгаш, эккээр чүве. Бо уургайлардан хальцедон деп дуңаны чаза тепсиптерге, ооң тогланчылары үүрмек чараш-даштар апаар, эзулуг-ла суг-чинчилер ол-ла болгай. Өңнери кызылзымаар, кызыл-сарыг, алдынналчак-сарыг.

Тываның чараш-даштарын болбаазырадып кылыр болза, олар чүгле херээжен чоннуң каастаар эвес, а калагааты чурттарга садып-саарып, делегей рынокунче үндүрүп болур эзулуг чиг эт ол болур-дур.

Оюн КОРОДА.
Хову-Аксы суур.

ОНЗАГАЙ КОНКУРС

ДЕЛИ. (РосИТА — СЧТА-ның корреспондентизи **Леонид КОТОВ**). Индияның найысылалы Дели хоорайга өскелерден онзагай ылгалдыг тускай конкурсту организастап эрттирген. Ооң адын «Ыржымның даңгыназы» деп адаан. Ол кымнарыл дээр болза, төрүмелинден дүлей болгаш үнү чок төрүттүнүп келген уруглар-дыр.

Ынчангаш конкурска хөгжүм-даа, улустуң өөрүп магадаан, адын часкаан даашкымээни-даа дыңналбаан. Конкурстуң киржикчилери үнү чок кыстар сүрээдеп, девидээниниң арын-шырайының шимчээшкининиң болгаш аастары, холдары-биле имнеп тургаш илеретпишаан хөй санныг айтырыг бүрүзүнге илдик чок харыыны берип турганнар. Аныяк кыстар төрүмелинден кемниг-даа болза, оозунга чалыпмайн, апаа калык кижилер ышкаш боттарының угаангыр, тывынгыр чоруун көргүзүп аяныг, чараш бүдүжүн көрүкчүлерге бараалгаткан. Үнү чок-даа болза, «Чараш кыстар даңгыназы» боор болурун бүзүрелдии-биле бадыткааннар.

Хүн-бүрүнүң амыдыралында олар, апаа кижилер-биле бир дөмей, өөрүп-даа муңгарап-даа эки чүвени өөрү-биле үлежип, бергелерни төлептии-биле ажып эртип-даа турарлар-ла. «Ыржымның даңгыназы» конкурстуң тиилекчизи 18 харлыг Гунит Каур школаны доозуп турар болгаш бадминтонга профессионалдардан дудак чок ойнап билир, ол ам фотомодель болурунга белеткенип турар. Конкурстуң өске киржикчилери компьютерлер-биле ажылдаарынга, аяныг, чараш хеп аймаан делгеп көргүзеринге чедиишкинниг кирипкеннер. Үнү чок, имнеп чугаалажыр уругларже кичээнгей салып чоп мурнунга мөөрейлежир конкурсту организастап эрттиргени оларның хей-аъдын улам көдүрген болгаш моон соңгаар ниитилелдиң өске хамаатылары-биле бир дөмей өөрүшкүзүн илередип болурунга бүзүрелдии быжыктырган. «Кижи бойдустан чеже-даа кемниг төрүттүнүп келзе, үнү чок улус төлептиг мөзүлүг, талантылыг кижилер-дир» деп, конкурстуң кол удуртукчузу Ума Капур онзалап демдеглээн.

«Ыржымның даңгыназы» болган кыс Бүгү Индияның үнү чок улустарның конкурузунга киржир дээш белеткенип турар. Эрткен чылын «Делегейниң даңгыназы» «Тайбыңның даңгыназы» деп конкурстарга индий кыстар Сушите Сен биле Авшарий Рай тиилеп үнген соонда чараш кыстар конкурузу чер болганга тарап нептерел, удаа-дараа болуп турар апарган. Улуг-даа, биче-даа хоорайларга, штаттарга болгаш эвилелдешкен девискээрлерге «Чараш карактарлыг даңгына», «Моортай кылаштыг кыс» дээш оон-даа өске аттарлыг мөөрейлер улай-улай болгулаан.

Сөөлгү үеде Индияга ындыг мөөрейлерни доктаамал чорудуп турар апарган соонда «Даңгына кысты» тып алыры берге эвес апарган. Он-он муң көрүкчүлер мурнунга бодун төлептии-биле көргүзүптер, сугга эштир костюмнер-биле дүрт-сынын, мага-бодун дидим, аяныг, чараш бараалгадыптар болгаш Барыын Европа чурттарының чижээнге деңнежип келген аныяктарның саны чылдын-на ковудеп турар. Ынчалза-даа конкурсту чорудуп турар башкарыкчының албан харыылаар ужурлуг айтырыгларынга шуут чалажы бээр таварылгалар кайы хөй. Кыстарның арын-шырайы, хевир-сыны чежемейнин-даа чараш болза, угаан-бодал сайзыралы кулу болуп, айтырыгларга харыы берип шыдавайн баарга чегенчии хөлчок апаар чоруктар болганчок-ла таваржы бээр.

Бирги даңгынаны илередир конкурсту чорудары шырак орулгалыг аңыр болу берген. Ынчалза-даа херээжен кижиниң чаражы тайбыңның камгалаар, кижилерни өөртүр, кайгадыр ужурлуг. Ындыг конкурстарның чүгле орулга киирип алырының аргазы болбайн кижилерге өөрүшкүнү, магадалды сөңнээр, болгаш улустар аразының эп-найыралын быжыглаар чорукка деткимче болурунга идегээр ужурлуг бис.

ШҮГДҮНҮП КӨРЗҮВҮССЕ ЧҮЛ?

«Үениң өңнери» арын өңбаазын эвезе-даа, янзы-бүрү утказыг чогаалдар-биле бола долдуртунга берген турар. Оларның аймак-чергези номчукчуга эки билдингир: кыска-кыска чечен чугаалар, шоодуглар, баштактар, уран-чыткан сактыышкыннар, чурумалдар, шүлүктер дээш чүнү чок дээр. Ынчангаш арынның аадаңы кезээде шыгырт. өй-өйлеп чүъктешкизи чиигеп турза-даа, өлеп-селеп сыыгавас. Ол эки херек.

Ынчалза-даа кандыг-даа шыгжагга бир-ле артык чүвениң тыпты бээри дег. «Үениң өңнериниң» аадаңынга база ындыг боор-дур, эки дээн чогаалдарның, эскериглер, чурумалдарның аразынга бир-ле хоомай шүлүк, чечен чугаа азы чогаалдың өске-даа жанрлары бо-ла кире халый берген турар. Ол канчап тыпты бээрил, ону болдурбас аргазы чүл?

«Артык чүъктүң» тыптып кээри билдингир-ле болгай. Бир дугаарында бижип турар чүүлүнге (ажылынга) автор кижиниң хамаарылгазы — ылап сеткили-биле кылган бе азы холдашты-биле кылган бе?

Ийиде, бижип турар теманың шын шилип алганы — эки билир чүүлү бе азы билбес чүүлү бе. Үште, көдүрүп турар айтырыынга хамаарыштыр туружу, бодалы. Автор ук айтырыгга хамаарыштыр ылаптыг быжыг туруштуг бе, бир эвес ындыг болза, ону канчаар бадыткаарыл? Каш катап шүүп көрүп, деңнеп-дескилеп, аай-дедир бодап кылыр. «Чеди катап хемчээр» дээрге-ле, чеди катап бодаар дээни ол.

Ол бүгүнү канчаар, кандыг арга-биле илередирил? Дыл-биле. Дылдың дузазы, дылдың аргазы-биле. А ол дыл-биле канчаар ажылдап турар бис дизе, «дыка четпес» дээрден өске чүнү сөглээр боор.

Бүгүдеге билдингир чүүлдү чүге бижип турар бис? Чүге дээрге үстүнде адаттынган, бижикчи кижи оң-рузүнге (ылаңгыя аныяк авторларга) хамааржыр эң бөдүүн ол негелделерниң кайы бирээзи уттунган боорун бо-ла көөр бис. Ол дугайын редакцияга кээп турар хөй-хөй чагаалар (чүгле чогаал аймаа эвес, а өске-даа материалдар, корреспонденциялар, чүүлдер, медээлер) херечилеп турар. Оларның чамдыызын көөрге, автор амыдыралда көрген-билген чүүлдериниң (эскериглериниң) дугайында хөй-даа боданмайн, «чаңгыс шелгеш» чорудупкан болгулаар. Ол «чаңгыс шелиишкин» билдингир-ле болгай: грамматиктиг частырыгларны бозин санаваска, чевен, кандай домактардан тургустунган, номчуурга ужур-утказы шала хирелиг «чогаалдар» болгулаар.

Ол «хирелиг чогаалдар» дугайында тускай чугааны дараазында кылырывысты баш удур сагындырып кааш, «чаңгыс шелер» чоруктан канчаар чайлап болурунга сүмевис мындыг. Хамыктың мурнунда солунну, (а «Шын» силерниң солуңунар, хоочун оңнуунер болгай), ында ажылдап турар кижилерни хүндүлээр. Ынчангаш бижип алган чүүлүң, ылаңгыя чогаал аймаан, солунче «дорт согуннаптар» бетинде, баштай боттарыңар шүүп көрүнер, эдиглерни кылгаш, чараш бижип азы парлап аарындан чажам дивеңер. А эш-өөрүңерге көргүзүңерзе улам эки. Ынчан силерниң үнелекчиңер теппиже-ле солун эвес, а «чүвениң шынын сөглээр» эжиңер болур болгай. Бо одуругларны чогаал бижип эгелээн азы изеп алган аныяк авторларга база хамаарыштырып турар бис.

Моон мурнунда, сезен чылдарда, чечен чогаал каттыжышкыннары черле шору ажылдап турдулар. Солуннарже, «Улуг-Хем» сеткүүлүнче аъткарып тургулаан чогаалдар оларның холун дамчыштыр эртип тургулаан болгай. Сөөлгү үеде ол «оттуушкуннун» хей-аъды кудулап, тевии суларан хире чүве. Ынчалза-даа Өвүрнүң «Улаатай», Улуг-Хемниң «Улуг-Хемниң чалгыглары» каттыжышкыннардан келген чогаалдарның байдалы ындыг кончуг кордал чок эвес, чечен сөстүң өңнүктери ам-даа оот-ооттарын деткижип чоруурлар дээрзин көргүстү.

Ол дугайы дараазында эге тайылбырлыг сөстерден, ында кирген чогаалдардан силерге билдине бээр боор, эргим номчукчу.

Чап ЧҮЛДҮМ.

МАЛЧЫННЫҢ ШҮЛҮКТЕРИ

«Улаатай» чогаал каттыжышкыны ажылдап турар бе, оолдар, кайы чүве шорбарлап алдым ийин» — деп чедип кээр акый бар чүве. Ол үргүлчү-ле мал соонга чоруп келген кижи. Бижип алган шүлүктерин номчуп көөрге, шынарлыы дегет, чүгле теория талазы-биле чепсеглээри негеттинип турар. Ол хөглүг-баштак, оюн-тоглаага сундулуг, тулган дээн гармонь ойнаар кижи. Ооң «Гармошкам» деп шүлүүн «Чаа орук» солундан база номчаан мен. Кадайы инектерин саап орда, гармошка-биле үдеп, эдиктирип орар кижи дээр чораан. Ооң адычы Сумуя Байыр-Белекович Монгуш дээр. Боду өгүр черниң чараш бүдүнү Бора-Шайның ээлеп-чурттап, малын малдап чоруур. Ам ооң шүлүк кылыраазындан дараазында одуругларны номчукчуларга бараалгадып көрээли.

Николай ООРЖАК.
Шүлүкчү.

ДУС-ДАГ КЫЗЫ

(Кожамык аяны-биле)

Долу, чаъзын чаап кээрге,
Торгалыгның суу-ла тажыыр.
Домактанкаш, сиңе бээрге,
Торгалыгның кызы чараш.

Усла-Хөлден туман кээрге,
Шугланыптар Дус-ла-Дагны.
Үжүражып хөөрежирге,
Уттунмас-ла Дус-Даг кызын.

Чогаалчылар чурту болган
Чоза, Тээли, Торгалыглар.
Шоваа, чазык чаңнап келир
Солун уруг — Дус-Даг кызы.

«Элик биле аңчы тыпкан»
Эртинелиг Дус-ла-Дагны.
«Эрткен-дүшкен чонум-на» —
дээр,
Элбек холдуг Дус-Даг кызын.

АЧАМ ЧАГЫЫ

Кара-Доруум мунуп алгаш,
Какпаларым дергилепкеш,
Даглар эдээ чоогаларже
Тарбаганнап чоруптар мен.

Хаяалыг хүн үнгелекте
Какпаларым салгылап кааш,
Даразында кезип баар мен,
Тарбаганнар дөрт-беш чыдар.

Таалыңым ийи чартыы
Дартайты-ла иштелип бээр,
Ачам ашак очу көргеш,
Алгырып-ла үнер кижи:

— Оран-таңдым аңыр мениң
Олча бодап дыка кырба,
Сеткил хоптаа ара душер,
Чечен сөглээн сөстү утпа.

Оолчук шаамдан ачам чагыы
Ол-ла хевээр уттундурбаан
Оранымның аңын-мениң
Оңчалап-даа чорууп-дур мен.

Тарбаган бе? Тарбаганнар.
Таалыңым иштелбээн.
Кодан хоюм аразында
Холуй-бүлүй оъттап чоруур.

ХАМ-ДЫТ

Кадыр бедик мээс черде
Хам-Дыт ам-даа турбушаан-
дыр.
Хам-Кадай ыдын суугу
Кадат малды карактап чор.

Караң көрнүр өгбелерим
Кайын бисти түреди бээр.
Каваайлыг чаш, ушпа кырган
Хам-Дытты кайын ээн
каар...

Сумуя МОНГУШ.

ЧАСКЫ ТЫНЫШ

Кыштаг өдек карандылап,
Кыштың айы адакталды..
Хүр кыш ашкан төрүүр инек
Хүшнээректеп дөгеленди.
Чиирбейиин сула салыр
Чиңге талдар эриг берген
Харганнар харын силгип,
Хатка оожум чайганылаар.
Чоогада кажар дилги
Чалдак-ойлап дилеп маңнаан.
Чоогунда ала-сааскан
Шооткан дег чаккыргылаан.
Өгде суугу чанында бо
Өрү-куду маңнагылап,
Кымдан артык мөге чүве.
Кымыскаяк үнүп кээп-тир.
Шагаа хүнүн соон дарый
Часкы тыныш черим эргип,
Бойдус ие кижилерге
Бодаралды эккээр-ле боор.

Николай ООРЖАК.

АРЫН-НҮҮРҮМ — АРЫГ НҮҮРҮМ

Саарылгалыг, мөлчүглелдиг шак бо шагда
Сайгарлыкчы даңчаатылар хаңгайлар аан.
«Ушта шавар» каш дакпыр кажар-аннар
Улус чонун чулуп чорааш, чыргаайлар аан.
Акша шыгжап, кырзаныр деп бодазымза,
Алыскактар чииртим оруун эдербес мен.
Арыг чорагай бүдүжүмнү назынымда
Алдынга-даа, мөңгүнге-даа оргүвес мен.
Шагның аайы ынчап барган чүве-ле дээш
Чаржынчыглар аайын эреп, өттүнмес мен.
Эгенч бээр нүүрүм-не арыг чорза,
Эдержи бээр эжим-өөрүм кайын тенер.

• • •

Амыдырал кадыындыва шымны бээрге,
Аяс чораан сеткил-хөөнүң бүргей бээр-дир.
Амыдырал чүктешкизи аартай бээрге,
Ажык, хөглүг аажы чаң-даа өскерлир-дир.

• • •

Күзелдерим дидим болгаш тода чорда,
Хүлүмзүрүг шырайымдан дүшпес чорду.
Бодалдарга бүргедипкен эстип чорбайн,
Боттаңгы дег кайы-бирин шилип алыйн.

Вилена ООРЖАК.

УЛААТАЙ

Узун баткан Улаатайга
Уруг чаштан ойнап өстүм.
Аржаан суунуң амзап
чорааш,
Ажыл-ишчи кижи болдум.
Чуртувустуң каазы оолур
Чурумалдыг Хөрлетиге
Арбын малым чайлаглдадып,
Амыр-дыш-даа көрбейн
чордум.
Тээлиниң тайгазынга
Девээледип чайлаан малым
Чылдан-чылче өссе-өссе
Шыргай арга ында-ла каар;
Кадыр сынныг мээстерге
Кыңгырт кылдыр дайгым
салып.
Каш чылда малдаан малым
Хараган дег, санап четпес.

Көшкен-оол КАРА-МОНГУШ.

ЧАА ҮН

«Улуг-Хемниң чалгыглары» чогаадыкчы каттыжышкынның ээлчеглиг кичээлинге хоочун бижикчи Арыг-Үзүү чурттуг Хурагандай Биче-оолдуң база аныяк автор Арыскан суурда арат ажыл-агыйлыг Владислав Саржат-оолдуң шүлүктериниң сайгарылгазын кылып, каттыжышкынның кежигүннери аразында чогаал бижиириниң талазы-биле арга-сүмези солушканнар. Сайгарылгага киришкен «Какай черим» деп номнуң автору Түп-оол Октябрь, «Аякты кым быскаңыл?» деп номнуң автору Шоома Даржай, «Улуг-Хем» солуннуң редактору Алексей Бегзин-оол болгаш өскелер-даа чогаалдар сайгарылгазынга идепкейлиг киржип, ийи авторга өөредиглиг арга-сүмени бергеннер. Сайгарылганың түңнелинде хоочун шүлүк чогаадыкчызы Х. Биче-оолдуң чогаалдарын «Улуг-Хем» солунну дамчыштыр төрээн кожуунунуң номчукчуларынга бараалгадыр деп саналдааннар. А аныяк шүлүкчү Владислав Алексеевич Саржат-оолду республиканың топ солуннарын дамчыштыр тыва номчукчулар-биле таныштырарын дугурушкан бис. Чүге дизе Владиславта сайгарылгага эккелген шүлүктериниден ангыда элээн каш солун, чедингир бижиттинген чогаалдары барын, ооң үнүнүң эригип, сөөлгү үеде үнүнде чаа бодалдарның элбеп оарып билир бис. Улуг-Хемде шүлүк чогаалын бижиириниң шенеп чоруур чээрби хире авторларның аразында бо автор чогаал ажылынче быжыг туруктуг шымнып кирип орар кижилерниң бирээзи болур.

Ынчангаш бистиң чогаадыкчы каттыжышкынывыстың күзели-биле, хүндүлүг номчукчу сайгарып, өөренип, сонуургап көөрү-биле Улуг-Хемниң аныяк үнүп силерге «каап берип» ор бис. Аныяк автор-биле таныжылганар сагыш-сеткилиңерге таарымчалыг-ла болуп артсын.

Каттыжышкынның удуртукчузу
Кара-оол ПАТПИЙ-ООЛ

АРЫГ ШЫНЫН СӨГЛЕП ТУРДУ

Бүдүү булут өттүр чыраан
Бүргег дээрде төгерик ай,
Ийи бистеп ыяткан дег,
Имиреп көстүп турду
Кара суглуг ыржым черде
Кады-кожа орупалган
Кайывыс-даа удур-дедир
Кайгажышкан олуржук бис.
Чүректерниң хаалгаларындан
Чүнү соглээр күзелирис
Арыннардан илдең көстүп
Арыг шынын сөглеп турду.

СӨСТЕР ЭЛДЭЭРТИН

Уругларын чассыткылааш
Улуг оглун малчын ашак:
«Даштын аъттың ээр, човаан
Таваар союп эккел» — диген.
Дөрт хар ашкан орлан
шокаа
Дөрде орган хеймер оглу:
«Дүрген союп эккел, акым,
Дүлген эъдин чиир бис» —
диген.

• • •

«Орук аксы черге
Олурба сен» дигеш,
Далаш-биле эрткен
Дарга мени копчуду.
«Орук думчуу» черге
Оруп алган болзумза,
Мени көргеш дарга
Мендилежир ирги бе?

Владислав САРЖАТ-ООЛ.

«АЛОКА—500»

Кызыл хоорайның № 2 поликлиниказында кижиниң иштики органнарын шинчиир «Алока-500» дээр япон аппаратты чоокта чаа тургускан.

Ону даштындан көөрге, бичежек телевизор хевирлиг. Шинчиишкин үезинде эмчиниң хол деген черлери кинода ышкаш шупту экранда көстүп турар. Маңаа чүгле кижиниң баарында, бүүрээнде, өдүнде, чаваназында кандыг өскерилгелер болганын, азы ол органнарның аарыг бе, кадык бе дээрзин тодарадыр. Эмчилерниң дылы-биле шак мындыг шинчиишкинни ультразвуковое исследование (УЗИ) — ультра үннүг шинчилге эртери дижир.

Эмчилер ол кабинетче баар дээн кижиге чөпшээрел бижип бээрде:

— УЗИ-ни эрттиргеш келиңер — дээр.

Ол чүл дээрге япон аппарат «Алока-500»-ке үстүнде адааным кижиниң амыдыралынга эргежок эң чугула иштики органнар — оларның, бүүректиң, оттуң, чаваназының кандыг байдалдыын шинчилип алыр дээни ол. Шинчилгени аш ижин-биле эртер болгаш олче кирерде эртенги чем чиирин шеглеп алыр.

412 дугаар кабинет поликлиниканың дөрткү каъдында, коридорнуң оң талазында өрээлдерниң бирээзинде турар. Эмчиниң хүлээп алыышкынынга келгеш, кеткен хептиң хөрек талазын чанагаштаныптар. Кушетка кырынга баштай ойтур, оон кырлантыр, ооң соонда ооргалая чыттыргаш шинчиир. Шинчиишкин кылыр херекселдиң оңо ужун компьютер азы телевизор хевирлиг экранныг херекселде кожуп каан, өске ужун эмчи холу-биле тудуп алгаш, частыр өдүмел тиләэн сапер дег, ооң, бүүрек, от, чавана душтарынга үстүрүп тургаш, тиләэшкин кылыр. Ол бүгүнү шуптузун экранда эмчи көрүп, шала чиганинг черлерге катап-катап доктаап, түңнел үндүрүп орар.

Шак мындыг аппаратты хоорайның № 1 поликлиниказында салган деп ооза дыңнаан мен. Ынчалза-даа ялдарлыг парын шинчилгелиг берге үени чурттап эртип турар болгай бис. Кымны-даа кынчыктырбааны сымунуп келген рыноктуң шыдыышкынын билбес эвес бис. Бо улуг өртектиг ховар дээн япон аппаратка шинчилгерн удавас өртектиг-даа болу берип магатчок. Акша-төгерикке кызагдаткан кижилерге амдызында шинчилге халас турда, «Алока-500»-ке шинчидип алыры артык эвес тур боор.

Данзы САЛЧАК.

СААЗЫН ТҮРҮП...

● Эде тургустунуушкун үезиниң шоодуу ●

Профкомнуң чаа соңгуткан составы каш удаа чыглып тургаш, черле шору дээн план чогаадып алган бис. «Таан база куруг эвес эрлер-дир бис» — дижип, ажылывысты ынчаар түңнеп, үнлээн бис. Аңаа хей-аът кирип, отчёт-соңгулдалыг хуралдарга болгулаан шүгүмчүлелдиң саналдарга үндезилээн тускай хемчеглер база ажылдап кылып алган бис.

— Ол-ла, эзирлер! Угаан энергиязын ам чүгле ажыл-херекче шилчидери артаан. План-салаан чогаадыры, тускай хемчеглер ажылдап кылып ап деп чүве ындыг амыр бе?! Ам-на парткомга бергаш, бадылады шаап каайн — дээш, профкомувус даргазы ынчаар өөрүшкү-маңнайлыг халыыкан.

Чартык шак хире болганда, даргавыстың бажы халая берген келген.

— Элдеп-элдеп, эзирлер Ынча үр үеде саазын-биле чокшуп кээр силер дээш чаа кончуттум. Ам директор-биле араңарда ийи талалыг керээңер кайыл деп боладыр. Канчаар бис, эзирлер?

— Канчаар боор. Чогушканнай чокшур, чүгле ынча үр болбайн, үш хонуктан доозар!

Ынчалдыр ам база биеэги-ле секторлар, секциялар, комиссиялар даргалары саазын түрүп кирипкен бис. Чүгле харын оңстуң ол «чогаадыкчы» ажылывыс үш-даа, дөрт-даа эвес, а бүдүн неделя иштинде уламчылап келген. Профком даргазы кээдүтүржулганы чүгүртү көргеш:

— Ол-ла, эзирлер! Секретарь бисти ам чула мактайдыр эвеспе — дээш: — Саанчыларга, сакманчыларга — ак, кара халаттар, механизаторларга — комбинезоннар, суггатчыларга, тудугжуларга — верхонкалар — деп чоруй, маңнап үнүпту.

Ызырты манап туруувуста, чула мактаттырар дээн кижививистиң сузу хадый берген келген.

— Элдеп-элдеп, эзирлер. Хензиг керээ ужун бүдүн неделя чарыгдаан силер дээш чемелеп шаг оолдулар. Ам ат болган бис. Даалга улам нарыыдаан, социалистиг чарыш, хүлээлгелер негелделерни ажылдап кылыңар дидир... Оозун ам та каш хонукта кылып кээр бис.

— Ажырбас оң, дарга. Эрткен чылгы соцчарыштар негелделерин эде-хере тыртып тургаш, дораан кыла шаап аар бис.

Ынчалдыр-ла биеэги-ле секторлар, секциялар, комиссиялар даргалары «эзирлер» шак ол негелделер-биле бир-даа, ийи-даа неделя эвес, а бүдүн ай иштинде тутчуп келген бис. Кажан хамык чүве белен болу бээрге, даргавыс тура:

— Ол-ла, эзирлер! Бо хире берге даалганы, бо хире кыска үеде күүседип каарга, секретарь бисти эр-хейлер дээрле боор оң — деп улуг идегелдиг халып чоруткан.

Ынчалза-даа ам база чүвениң бүтпээни ол ыйн ан, ындыг-ла үр болбаанда, даргавыс мырыңай харык чок апарган бо кылаштап келген.

— Чүү болган?...

— Квартал төнген дидир — деп шала багайтыр сымыранаш, даргавыс шала кырынче чизирт кээп дүшкен.

Ам, шынап-ла, боданып көөрүвүске, ынчалдыр-ла ажыл планы чогаадып, хемчеглер ажылдап кылып, керээлер, чарыштар, хүлээлгелер негелделери дээш тутчуп туруувуста-ла, бүдүн квартал эрте берген болган. «Саазын-биле ажылдаары база-ла амыр эвес херек-тир» деп, профкомнуң секторлар, секциялар, комиссиялар даргалары ынчаар түңнээн бис. Ол, шынап-ла, берге ажылдың бирээзи чорааныгай.

Баржы МОНГУШ.

Чарлалдыг баштайгы делгелге

ТЫВА МАРКАЛАР

Ам бо хүннерде Алдан-маадыр аттыг чурт-шинчилел музейиниң бир залында Тывага үндүрүп турган маркаларның чарлалдыг баштайгы делгелгези хөй санныг көрүкчүлерни чалап, ханаларда астынган тайылбырлыг бижиктерже, чылдар аайы-биле делгиирлерде делгей салган маркаларже оларның кичээнгейиин хаара туткан.

ТР-ниң Культура, кино болгаш туризм талазы-биле яамызының оралакчы сайыды В. О. Наксыл чарлалдыг маркаларның бир дугаар делгелгезин ажыдып тура, Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазы К. А. Бичелдейге сөс берген Каадыр-оол Алексеевич республиканың культурлуг болгаш политиктиг амыдыралынга болган бо улуг болуушкун-биле холбаштыр чыылганнарга байыр чедирбишаан, чаа ажыттынган делгелгени дамчыштыр өске чурттарның кижилери Азия диптиң төвүнде ажылдап, чурттап турар тыва чоннуң төөгүзүн, национал культуразын, чаңчылдарын билип, бистиң бурунгу тыва черге сонуургалы улам улгадыр дээрзин демдеглээн.

СССР-ниң улустуң артизи деп бедик аттың эдилекчизи, Москваның Улуг театрының ырлаачызы, тыва маркалар чыыкчызы Евгений Тихонович Райковтуң чугаазын чыылган чон чылыы-биле уткаан. Ат-сураглыг артистиң бажыныңда ак-көк хемнерлиг Тываның байлак бойдузун, ан-меңин, амыдыралын көргүскен почта маркаларын, чагаа хаптарын бир булуң кылдыр делгеп алганы демдеглексенчиг. Евгений Тихонович боду делегейниң 120 ажыг чурттарынга гастрольдап чораш, даштыкыга безин шааплдагы тыва маркаларга таваржы бээрин дыңнаткан. Ооң адынга чоокта чаа Африкадан чагаа келген. Чагааның автору алдарлыг артистен Тыва дугайында чаа маркалардан чорудуп бээрин диләэн. Моон алгаш көөрге, бичии почта марказы Тываны бүгү делегей-биле таныштырып, ооң-биле кады алдаржыдып турар-дыр деп чүвени сураглыг артист сеткилиниң хайызындан илереткейләэн.

Кызыл хоорайның Филателистер эвилелиниң баштаар черинин даргазы В. А. Шапаниң сөс ап тура, чарлалдыг делгелгениң байырлыг ажыдыышкынынга киржир дээш ырак-узактан келген москважыларга өөрүп четтиришкиниң айыткавышаан, тыва маркаларны моон соңгаар-даа чырыкче парлап үндүрери деткимчени алырынга идегел барын чугаалаан.

Москвадан келген хүндүлүг аалчыларның бирээзи. Орус географтыг ниитилелдиң чиңгине кежигүнү журналист Евгений Петрович Саженков бо делгелгени ажыдарынга боттуг үлүүн киирген. Ол «Тыва филателияның справочниги (тайылбыры)» деп брошюраны белеткеп кылгаш парлаткан. Евгений Петрович Соңгу чуктуң чону-биле сырый холбаалыг-даа болза, ооң 1977 чылда Тожудан эгелээш аян-чоруу Тываны сонуургап өөренириниче чайгаар албадапкан. Хоочун журналист Е. П. Саженковка сөс бээрге, ол баштай Күрүне Думазының Даргаазының оралакчызы А. Н. Чилингаровтуң делгелге ажыдыышкынынга холбаштыр чоруткан чазак телеграммазының утказы-биле таныштырып хүндүлүг дарганың Тываже келир деп турарын дыңнаткан. Чазак телеграммазында «Тывафил» бирги чарлалдыг филателия делгелгезиниң ажыттынганы-биле Россия Федерациязының Күрүне Думазының өмүнээзинден база Москваның Филателистер эвилелиниң мурнундан байыр чедирген.

Тывага национал почта маркаларын 1926-1944 чылдарда доктаамал үндүрүп турганын делгелгеде көргүскен. Ооң соонда чылдарда ара соксааш, 1994 чылда катап үндүрүп, Азия төвүнде бичии республикаже бүгү делегейниң филателистериниң сонуургалын хайныктырган. Россияның составынга Тываның каттышканының 50 чылынга тураскаадып үндүрген маркада күчүлүг Улуг-Хемниң эге бажында Саян дагларын таварыштыр чурт девискээриниң чуруун, Тыва Республиканың тугун чуруп көргүскен. Тыва Арат Республика үезинде үндүрүп турган маркаларның чуруктары солун. Бир үш-булуңчук хевирлиг маркада Чүрмит-Дажының хөрек чуруун бергеш, ооң адын салгаш, марканың адаа талазында 2 көпеек деп бижээн. Өске бир маркада өг херекселдерин шарыда чүдүрүп алгаш көжүп бар чоруур аратты көргүскен. Адыг, киш, дииң, буур, булан, сыын, мыйгак дээн ышкаш ан-меңи база аът, сарлык дээш өске-даа азырал мал-маган, чаадыкчылары, мөгелер болгаш оон-даа аңгы темаларны ол эрги маркаларда чырыдып, Тыва Арат Республиканың амыдыралы-биле таныштырып турар. Аңаа көөрге-ле бичии маркада кандыг-бир чурук турар. Шынында, ооң артында бүдүн Тыва деп чүвени бо делгелгеде чыгдынган тыва национал маркалар херечилеп турар.

Тыва почта маркаларының делгелгези көрүкчүлерин чалап турар.

Чаан-оол АРБАН.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

«Шын» солун неделя дургузунда телекөрүкчүлерге
(Февраль 27-ден март 5-ке чедир)

Понедельник

Февраль 27
БИРГИ ПРОГРАММА
«ОСТАНКИНО» канал
6.30 ЭРТЕН.
9.00 «Анаа эвес сегиржип алыышкын». Мультсериал.
9.25 «Черлик Роза». Телесериал.
9.50 Кижи болгаш хоойлу.
10.20 Бичии-даа бол, ажыы улуг.

• • •

15.52, 16.52, 17.52, 18.52 МЕДЭЭЛЕР.
16.00 Чедишкинниң шагы.
16.40 Бистиң эртенги хүнүвүс.
17.20 «Элен болгаш оолдар». Аныяктарга сериал.
18.00 Бүгүдениң аксында.
18.30 Бежен чыл бурунгаар бо хүннерде.
19.00 Шактың бедии.
19.30 «Черлик Роза». Телесериал.
20.00 Кым силер?.
20.40 Тамчыктыг удуңар, чаштар.
21.00 ҮЕ.
21.40 А. Солженицын-биле ужуражылга.
22.00 Полад Бюль-Бюль-оглы.
23.05 Спортчу уик-энд.
23.20 Улугларга мультфильм.
23.30 Пресс-клуб.
23.52 Делегей бөгүн.
00.00 Пресс-клуб. (Уланчызы).
00.52 МЕДЭЭЛЕР.

ИИИГИ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал
7.00 Ритмика.
7.15 Чер-черден репортажтар.
7.25 Үениң агымы.
7.30 Формула-730.
8.00, 17.00, 23.00 МЕДЭЭЛЕР.
8.20 Сылдыстар чугаалап тур.
8.25 Телесолун.
8.30 Ажыл-ишчи кижилерниң үези.
9.00 Эй-би-синиң медээлери.
9.25 Депеша.
9.55 Музыка экспромтузу.
10.10 «Тиилелгениң хүнү». Кинофестиваль. «Отту боттарывысче ажыттырып тур бис». Уран-чечен фильм.
11.25 Садыг бажыңы.
11.40 Тараачын айтырыы.
12.00 МЕДЭЭЛЕР.

• • •

16.00 Ында-ында медээлер.
16.20 Хүн бүрүде байырлал.
16.30 Мульти-пульти.
«ТЫВА» канал
18.15 «ТЫВА ЧЕРДЕ».
18.35 Политика дугайында ажыы-биле.
18.55 Уругларга фильм.
19.45 МЕДЭЭЛЕР.
19.55 Чарлалдар.
«РОССИЯ» канал
20.00 МЕДЭЭЛЕР.
20.25 «Тиилелге хүнүнге тураскааткан балга өлүрүүшкүн». Уран-чечен фильм.
21.30 Шак ол хүн.
21.35 Репортер.
21.55 Ретушь чокка.
22.50 Автомиг.
23.05 Ксюшада.
23.40 «ЭКС».
23.50 Үеиң агымы.
23.55 «Амыдырал дээш маргылдаа». Уран-чечен фильм.
00.45 Шыштың № 9.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал
18.15 Чаа угланыышкын.
18.55 Ада-иелерге тоол.
19.25 Бичии чаштың чугаазы-биле.

Вторник

Февраль 28
БИРГИ ПРОГРАММА
«ОСТАНКИНО» канал
6.30 ЭРТЕН.
9.00 «Анаа эвес сегиржип алыышкын». Мультсериал.
9.25 «Черлик Роза». Телесериал.
9.55 Сактып тур сен бе, эш?
10.25 Шаандагы орус Америка. Тюмень телестудияның программазы.
10.52 Пресс-экспресс.

• • •

15.50, 16.52, 17.52, 18.52 МЕДЭЭЛЕР.
16.00 Домисолька.
16.30 Илби-шидилиг делегей азы Синема.
17.00 Джэм.
17.20 «Элен болгаш оолдар».
18.00 Орус делегей.
18.30 СБ-ниң тывызыы.
18.45 Кым дээрге кымыл. XX век. Ю. Власов.
19.00 Шактың бедии.
19.30 «Черлик Роза». Телесериал.
19.55 «Бистер». В. Познерниң автор программазы.
20.40 Тамчыктыг удуңар, чаштар.
21.00 ҮЕ.
21.40 Кижилерниң боттарындан.
21.50 Гол.
22.25 «Терминатор-2». Уран-чечен фильм.
23.52 Делегей бөгүн.
00.00 «Терминатор-2». (Уланчызы).
01.05 МЕДЭЭЛЕР.

ИИИГИ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал
7.00 Ритмика.
7.15 Бисте чажыттар чок.
7.30 Формула-730.
8.00, 10.00, 17.00, 23.00 МЕДЭЭЛЕР.
8.20 Сылдыстар чугаалап тур.
8.25 Үениң агымы.
8.30 Ажыл-херекчи кижилерниң үези.
9.00 Эй-би-синиң медээлери.
9.25 Садыг бажыңы.
9.40 Тараачын айтырыы.
10.30 Телесолун.

• • •

15.00 «Петрушкага». Театр көргүзүү.
15.50 Ында-ында медээлер.
16.05 Хүн бүрүде байырлал.
16.15 «Пираттар ортулуу». Уран-чечен фильм.
16.45 Видеопоэзия. А. Белый.
17.20 Чаа угланыышкын.
18.00 Шак ол хүн...
18.05 Билдинмес оожум лидерлер.
«ТЫВА» канал
18.35 МЕДЭЭЛЕР.
18.45 Уругларга фильм.
19.20 «КОНТАКТ».
19.30 «Өңнер».
19.45 МЕДЭЭЛЕР.
19.55 Чарлалдар.
«РОССИЯ» канал
20.00 МЕДЭЭЛЕР.
20.25 Тодаргайы-биле.
20.40 «Удувааннарның хүнү». Уран-чечен фильм.
23.05 Автомиг.
23.10 Үениң агымы.
23.20 «Амыдырал дээш маргылдаа». Уран-чечен фильм.
00.10 «ЭКС».
00.20 «Чалалга-биле кирер».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал
18.35 Л-клуб.
19.20 Кым-даа уттундурбаан.
19.25 Парижтиң премьералары

Среда

Март 1
БИРГИ ПРОГРАММА
«ОСТАНКИНО» канал
6.30 ЭРТЕН.
9.00 «Анаа эвес сегиржип алыышкын». Мультсериал.
9.25 «Черлик Роза». Телесериал.
9.55 Аян-чорукчулар клуву.
10.47 Пресс-экспресс.

• • •

15.50, 17.52, 18.52 МЕДЭЭЛЕР.
16.00 Көр, дыңна.
16.20 Мультфильм.
16.52 МЕДЭЭЛЕР.
17.00 Тин-тоник.
17.20 «Элен болгаш оолдар».
18.00 МИР.
18.45 Кым дээрге кымыл. XX век. С. Бандера.
19.00 Шактың бедии.
19.30 «Черлик Роза». Телесериал.
19.55 Э. Радзинский — «Төөгүнүң тывызыктары». Россияда провокаторлар».
20.40 Тамчыктыг удуңар, чаштар.
21.00 ҮЕ.
21.40 Монолог.
21.50 «Төөгүнүң тывызыктары. 2-ги кезээ.
22.30 Кижи болгаш хоойлу.
22.45 Кино веги.
23.52 Делегей бөгүн.
00.00 Кино веги. (Уланчызы).
00.52 МЕДЭЭЛЕР.

ИИИГИ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал
7.00 Ритмика.
7.15 Видеопоэзия.
7.25 Үениң агымы.
7.30 Формула-730.
8.00, 12.00, 23.00 МЕДЭЭЛЕР.
8.20 Сылдыстар чугаалап тур.
8.25 Ажыл-херекчи кижилерниң үези.
8.55 Эй-би-синиң медээлери.
9.20 Өзек үе.
9.30 Ретушь чокка.
10.25 Музыка экспромтузу.
10.35 «Санта-Барбара». Телесериал.
11.25 Садыг бажыңы.
11.40 Тараачын айтырыы.
12.30 Телесолун.

• • •

16.00 Ында-мында медээлер.
16.20 Хүн бүрүде байырлал.
16.30 «Кымның талазыл?».
17.00 МЕДЭЭЛЕР.
«ТЫВА» канал
17.20 «Хамнаарак-95». Школачыларның ыры конкурузундан репортаж.
18.05 Мультфильм.
18.30 МЕДЭЭЛЕР.
18.40 Бөлүк таныштар.
19.05 «Төгерик ссол». Бойдус камгалалының айтырыглары.
19.45 МЕДЭЭЛЕР.
19.55 Чарлалдар.
«РОССИЯ» канал.
20.00 МЕДЭЭЛЕР.
20.25 Тодаргайы-биле.
20.35 Кым-даа уттундурбаан.
20.40 «Санта-Барбара». Телесериал.
21.30 Ынакшылдың астрологиязы.
22.05 «Мейерхольд: тыптынмаан тывызык».
23.05 «Рандеву».
23.15 Автомиг.
23.25 «Мейерхольд: тыптынмаан тывызык». (Уланчызы).
00.15 Үениң агымы.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал
17.20 «Ыраккы Чөөн чүк».
18.00 Шак ол хүн...
18.05 Музыка экспромтузу.
18.20 Чурукчу Ольга Флоренская.
18.50 «Мээң дайыным». Телефильм.
19.25 Бодунуң оюну.

Четверг

Март 2
БИРГИ ПРОГРАММА
«ОСТАНКИНО» канал
6.30 ЭРТЕН.
9.00 «Анаа эвес сегиржип алыышкын».
9.25 «Черлик Роза». Телесериал.
9.50 Амытаннар делегейинде.
10.30 Экслибрис.
10.42 Пресс-экспресс.

• • •

15.50, 16.52, 17.52, 18.52, 01.00 МЕДЭЭЛЕР.
16.00 Мультитроллия.
16.20 «Золушканың» балында.
17.00 Компьютер-холл.
17.20 «Элен болгаш оолдар».
18.00 16 хар чедир болгаш оон өрү назылыглар...
18.30 Миниатюра.
18.45 Кым дээрге кымыл. XX век. Джон Френч.
19.00 Шактың бедии.
19.30 «Черлик Роза». Телесериал.
20.00 Көдээниң шагы.
20.40 Тамчыктыг удуңар, чаштар.
21.00 ҮЕ.
21.40 Москва — Кремль.
22.00 Футбол. Чемпионнар лигазы. «Барселона» (Испания) — «Пари Сен-Жермен» (Франция).
23.52 Делегей бөгүн.
00.00 Футбол. (Уланчызы).
01.07 Авто-шоу.

ИИИГИ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал
7.00 Ритмика.
7.15 Чер-черден репортажтар.
7.25 Үениң агымы.
7.30 Формула-730.
8.00 23.00 МЕДЭЭЛЕР
8.20 Сылдыстар чугаалап тур.
8.25 Телесолун.
9.00 Эй-би-синиң медээлери.
9.25 Өзек үе.
9.35 «Иванов болгаш өскелер-даа». Театр көргүзүү.
10.20 Музыка экспромтузу
10.30 «Санта-Барбара». Телесериал.
11.20 Клип-антракт.
11.25 Садыг бажыңы.
11.40 Тараачын айтырыы.
12.00 МЕДЭЭЛЕР.

• • •

16.00 Ында-ында медээлер.
16.20 Хүн бүрүде байырлал.
16.30 «Чаа хүн». Мультфильм.
17.00 МЕДЭЭЛЕР.
«ТЫВА» канал
17.20 Мультфильм.
17.45 МЕДЭЭЛЕР.
17.55 «Сибирь дугуржулгазы». ТР-ниң Чазааның Даргазының оралакчызы Э. Х. Ооржак дамчыдылгага киржир.
18.25 «О» программа.
18.50 МЕДЭЭЛЕР.
19.00 «Хөгжүмнүг байыр».
19.55 Чарлалдар.

«РОССИЯ» канал
20.00 МЕДЭЭЛЕР.
20.25 Тодаргайы-биле.
20.35 Кым-даа уттундурбаан.
20.40 «Санта-Барбара». Телесериал.
21.30 «Хоорайжыгаш».
22.00 Си-би-эс биле Россия ТВ-ниң программазы.
23.05 «Рандеву».
23.15 Автомиг.
23.25 Антреприза.
00.10 Үениң агымы.
00.15 Чалалга-биле кирер.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал
17.20 Портретке немелделер.
18.00 Шак ол хүн...
18.05 Теледебаттар.
18.35 Нептеревээн тема.
18.50 Хроно.
19.25 Карьера.

Пятница

Март 3

БИРГИ ПРОГРАММА
«ОСТАНКИНО» канал
6.30 Эртен.
9.00 «Ала-сааскан».
9.25 «Черлик Роза». Телесериал.
9.55 Артистиң чажыттары. Т. Пельтцер.
10.42 Пресс-экспресс.

• • •

15.00 Ураза-Байрам.
15.50, 17.52, 18.52 МЕДЭЭЛЕР.
16.00 Уругларга фильм.
17.05 Рок-урок.
18.00 Кижи болгаш хоойлу.
18.30 Бежен чыл бурунгаар бо хүннерде.
19.00 Бомонд.
19.20 «Черлик Роза». Телесериал.
19.50 Хуулгаазынныг шөл.
20.40 Тамчыктыг удуңар, чаштар.
21.00 ҮЕ.
21.40 Неделяның кижизи.
22.00 Детективтер клувунда. «Улуг детективтер». Уран-чечен фильм. «Оорлаттынган чагаа».
23.10 Чүгле чаңгыс дубль.
23.52 Делегей бөгүн.
00.00 Музобоз.
00.35 Улугларга мультфильм.
00.52 МЕДЭЭЛЕР.

ИИИГИ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал
7.00 Ритмика.
7.15 «Чурттап-даа, ынакшып-даа чор бис».
7.30 Формула-730.
8.00, 12.00, 17.00, 23.00 МЕДЭЭЛЕР.
8.20 Сылдыстар чугаалап тур.
8.25 Үениң агымы.
8.30 Ажыл-херекчи кижилерниң үези.
9.00 Эй-би-синиң медээлери.
9.25 Вавилон оюннары. «Гладиаторлар».
10.20 «Шериг курьери».
10.35 «Санта-Барбара». Телесериал.
11.15 Садыг бажыңы.
11.40 Тараачын айтырыы.
12.30 Телесолун.

• • •

16.00 Ында-ында медээлер.
16.20 Хүн бүрүде байырлал.
16.30 «Узаткан хүн».
«ТЫВА» канал
17.20 Мультфильм.
17.45 МЕДЭЭЛЕР.
17.55 «Челээш».
18.35 «Дүштүң ыры». Мерген-Херел Монгуштуң 45 харлааның чырык тураскаалынга.
19.35 «АЗИЯ ТӨВҮ».
19.55 Чарлалдар.

«РОССИЯ» канал

20.00 МЕДЭЭЛЕР.
20.25 Тодаргайы-биле.
20.35 «Кым-даа уттундурбаан»,
20.40 «Санта-Барбара». Телесериал.
21.35 Лидер мен.
22.05 «Чоннуң фрагы».
23.05 «Рандеву».
23.15 Автомиг.
23.25 Эксповидео.
23.40 Үениң агымы.
23.45 Ю. Антоновтуң юбилей кежээзи.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

«РОССИЯ» канал
17.20 Пятницаларда Дисней «Аныяк дургуннар». Уран-чечен фильм.
18.10 Шак ол хүн...
18.15 Делегейде эң чиик хеме.
18.55 Юристерниң конкурузу.
19.40 Изиг он.

Суббота

Март 4
БИРГИ ПРОГРАММА
«ОСТАНКИНО» канал
7.00 Ажыл-херекчи кижиниң суббота эртени.
8.15 Спорт-шанс.
8.45 Ламаның сөзү. Митрополит Кирилл.
9.00 Марафон-15 — уругларга.
9.30 МИР.
11.00 Эртенги почта.
11.30 Келир үениң делегейи.
12.00 Үзүктелиишкин чокка.
12.15 Смак.
12.30 Мультфильм.
12.50 Кино веги. «Чаңгыс өг-бүле». Уран-чечен фильм.
14.15 Телескоп.
14.52, 00.00 МЕДЭЭЛЕР.
15.00 Экономика болгаш реформалар.
15.35 Улуг чарыш. (Пилот).
16.05 Акшалыг кижи.
16.30 Ойна, гармонь.
17.15 Амытаннар делегейинде.
17.55 Аас-кежиктиг таварылга.
18.45 Улуг планета.
19.40 «Бешки булуң».
20.40 Тамчыктыг удуңар, чаштар.
21.00 ҮЕ.
21.45 «Каин биле Авель». Телесериал.
22.35 Оба-на.
23.20 В. Молчановтуң автор программазы.
00.10 Кино веги. «Кузен-кузина». Уран-чечен фильм.
02.00 Пресс-экспресс.

ИИИГИ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал
8.00 МЕДЭЭЛЕР.
8.20 Тодаргайы-биле.
8.30 Сылдыстар чугаалап тур.
8.35 Үениң агымы.
8.40 «Салют, Мексика!».
9.10 Пилигрим.
9.55 Кызыгаар чок футбол.
10.40 «Ынакшыл дугайында ырлар». А. Пахмутова.
11.10 «Дириг суг дээш оруктa». Телефильм.
11.35 «Чагырыкчының ниндзязы». Уран-чечен фильм.
12.55 Американың сылдыстары.
13.25 Де факто.
13.40 Тараачын айтырыы.
14.00 МЕДЭЭЛЕР.
14.30 «Манька». Уран-чечен фильм.
14.55 «Шии соонда».
15.10 Дедир адрези.
16.00 «Дөрбелчинде чүү-даа чок».
16.30 «Сергей Журавлевтуң музыка амыдыралы».
17.25 Алдыгы медереп билиишкин.
17.55 Вавилон оюннары, «Гладиаторлар».
18.55 Шарман-шоу.
20.25 Фильмде Алла Пугачева.
21.30 Автомиг.
21.35 Телеэкранның баштайгы көргүзүү.
23.00 «Рандеву».
23.10 «А» программа.
00.45 Үениң агымы.

Воскресенье

Март 5
БИРГИ ПРОГРАММА
«ОСТАНКИНО» канал
8.15 Олимпийжи эртен
8.50 Спортлото.
9.00 Марафон-15.
9.30 Эртен эртелеп.
10.00 Полигон.
10.30 Ам дээрезинде шуптузу бажыңында.
11.00 Эртенги сылдыс.
11.50 «Пи» демдектиң адаа-биле.
12.35 Фолк-клуб.
13.05 Ажык эфирге чугаалажыышкын.
13.40 Белектиг шпаргалка.
13.55 Делегей географиязы. Далай бөрүлери.
14.52, 18.52, 23.52 МЕДЭЭЛЕР.
15.00 Тиилелгениң 50 чылынга. «Мээң дуврепчиг аас-кежиим». Уран-чечен фильм.
15.50 Ус-тывыштың үнер дөзү.
15.55 Аян-чорукчулар клуву.
16.45 «Кинопанорама».
17.23 Америка биле М. Таратута.
17.55 «Уолли кайдал?». Мультсериал.
19.05 «Анаа Арктика»
19.20 Эх, фронтучу оруктар...
19.30 Россияның биче хоорайлары
20.05 «Фантомас Скотланд-Ярдка удур». Фильм.
22.00 ВОСКРЕСЕНЬЕ.
22.55 Улуг театр. Хүннери болгаш кежээлери.
23.45 Улугларга мультфильм.
00.00 Баштайгы көрүштен ынакшыл.

ИИИГИ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал
8.40, 14.00 20.00 МЕДЭЭЛЕР.
8.25 Үениң агымы.
8.30 «Кышкы хөглээшкиннер». «Алдын дулгүүржүгеш»
9.00 Парламент неделязы.
9.45 Экии, Европа!
10.15 Улуг хоккей.
10.55 Аты-баты...
11.25 «Масленица — өл-кудурук».
11.15 Клип-антракт.
12.00 «Тиилелгениң хүнү». Кинофестиваль. «Дамырак». Уран-чечен фильм.
13.40 Алды сотка.
14.30 «Үзе шаппас».
14.45 «Бахты ойнап турган үеде». Уран-чечен фильм.
15.15 НБА-ның эки оюннары.
16.15 Амытаннар делегейинде.
17.15 «Русалочка»
18.10 Хүн бүрүде байырлал
18.20 Грек биеннале.
19.15 Тодараттынмаан октаргай.
19.45 «Рандеву».
20.25 Үениң агымы
20.30 Киноафиша.
20.45 «Мээң ашаам октаргайдан келген кижи». Уран-чечен фильм.
22.00 Автомиг
22.10 Алла Пугачева фильмнерде
23.15 Ксюшада.
23.55 Долу ай.

КИНО

ФЕВРАЛЬ 25-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: **«Винт»** (Россия) 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00 шактарда. Видеозалга: **«Правдивая ложь»** 10.30, 13.30, 16.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ» **«Крестный отец»** 12.30, 16.30 шактарда.

«ВОСТОК»: **«Чаңгыс мыйысты аңнааны»** 12.00 шакта. **«Ангелдиң чүрээ»** (16 хар четпээннерге көргүспес) 13.40, 16.00 шактарда.

«ОТЧУГАШ»: **«Альфа» деп төлевилел»** 9.30 шакта. **«Хмель-1»** 11.20, 13.20, 15.20 шактарда. **«Хмель-II»** 17.20 шакта.

ФЕВРАЛЬ 26-ДА

«НАЙЫРАЛ»: **«Винт»** (Россия) 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00 шактарда. Видеозалга: **«Правдивая ложь»** 10.30, 13.30, 16.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: **«Крестный отец»** 13.00, 15.30 шактарда.

«ВОСТОК»: **«Чаңгыс мыйысты аңнааны»** 12.00 шакта. **«Ангелдиң чүрээ»** (16 хар четпээннерге көргүспес) 13.40, 16.00 шактарда.

«ОТЧУГАШ»: **«Россияның ак хары»** 9.00 шакта. **«Альфа» төлевилел»** 11.00 шакта. **«Хмель-1»** 12.50 шакта. **«Хмель-II»** 14.50, 17.40 шактарда.

ФЕВРАЛЬ 27-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: **«Городские пижоны»** (АКШ. 2 сериялыг) 9.30, 12.20, 15.10, 18.00 шактарда. Видеозалга: **«Үш мушкетер»** 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.20 шактарда.

Төрүттүнген хүнүңер-биле!

Кызылда 5 дугаар школа-гимназияның өөредилге эргелекчизи, математика башкызы **Александра Мөңгеевна ДОНГАК** бөгүн юбилейин демдеглеп турар. Хүндүлүг башкывыс ак сеткилдиг, чонунга хүндүткелдиг, уругларының ынак авазы.

Бистер, ооң өөреникчилери, төрүттүнген хүнүн таварыштыр эргим башкывыска изиг байыр чедирбишаан, чымыштыг берге ажыл-ижинге чедиишкиннерни, аас-кежикти, каң дег кадыкшылды күзеп тур бис.

Суг-Аксы ортумак школазын 1975 чылда дооскап өөреникчилери.

Бистиң хүндүлүг ачавыс **Алексей Салчакович ОЧУР-ООЛ** база дуңмаларывыс **Айдыс, Айдана**, февраль 27-де төрүттүнген хүнүңер таварыштыр изиг байырны чедирбишаан, ачавыстың ажыл-ижинге улуг-улуг чедиишкиннерни база узун назы назылаарын күзедивис. Дуңмаларывыска эки өөредилгени, кадыкшылды, аас-кежикти күзедивис.

Өөнүң ээзи Антонида Созур-ооловна, уруглары: Аяс, Аржаана, Аяна, Айдың база төрелдери.

Бистиң эргим ынак ачавыс **Шавар-оол Андреевич ШИРИЖИК** төрүттүнген хүнүн бөгүн демдеглеп турар. Ачавыс хөй чылдар иштинде Элегесте тууйбу заводунга мактал-шаңналдыг ажылдап, ажылынга ээ-харыысалгалыг, кызымак чоруун көргүзүп келген.

Ачавыстың төрүттүнген хүнүн таварыштыр изиг байыр чедирбишаан, амыдырал-чуртталгазынга аас-кежикти, ажыл-ижинге чедиишкиннерни, каң дег кадыкшылды күзеп тур бис.

Өөнүң ишти Роза, оглу Толя, уруу Серэнада.

Бистиң ынак ававыс **Нина Тюлюшовна ДЕНЕН** февраль 25-те 61 харлап турар. Ававыс үжен чыл иштинде Өвүр кожууннуң школаларынга башкылап, а сөөлгү чылдарда Саглы, Торгалыг, Чаа-Суур суурларга ясли-сад эргелекчилеп, чоннуң мурнунга хүндүткелдиг, макталдыг ажылдап чораан. Ол биче сеткилдиг, эш-өөрү, чону көвей, шевер холдуг ава. Ооң өөреникчилери республиканың янзы-бүрү булуңнарында төлептиг ажылдап чоруурлар. Ол беш уругнуң эргим авазы, 6 чаштың энерелдиг энези. Назы-хары улгаткан-даа болза, ол амдаа дааранмышаан. Эш-өөрүнге, дөргүл-төрелдеринге бараан боор, тыва национал хептерни: бөрт, тон, тыва платьелер даарап орар.

Ававыстың төрүттүнген хүнүн таварыштыр байыр чедирбишаан, каң дег быжыг кадыкшылды күзеп тур бис.

Уруглары, оолдары Светлана, Алевтина, Олег, Саяна, Сылдыс болгаш оларның өг-бүлелери, уруглары.

Бистиң ачавыс **Николай Хыйыр-оолович МОНГУШ** февраль 26-да 43 харлаар. Ачавыс Чыраа-Бажы ортумак школазында күш-культура башкызы бооп ажылдап чоруур. Шилип алган мергежилинге кызымак, ак сеткилдиг, бердинген. Ол үш кыстың, бир оолдуң ынак ачазы.

Төрүттүнген хүнүн таварыштыр ачавыска аас-кежикти, каң дег кадыкшылды, узун назын назылаарын сеткиливис ханызындан күзедивис.

Уругларындан.

ЧАРЛААЛДАР

Эртем-практиктиг улусчу медицина төвү арагадан эмнээшкин чорудуп турар. Эмнээшкин-биле чергелештир психологтуг коррекция база чорудар. Чүгле эм өртээн төлээр.

Баш удур бижидер чери: Комсомольская кудумчузу, 37 бажың, № 10 кабинет. Телефону 3-63-57. 1995 чылдың февраль 27-ден март айның 10-га чедир силерни манап тур бис.

«Тыва ГАЗавтосервиз» акционерлиг ниитилел дараазында машиналарны садып турар:

ГАЗ-САЗ 4509 самосвал — өртээ 30 млн. рубль.
ГАЗ-33073 — чүък таксизи — 27 млн. рубль.
ГАЗ-3307 — борттуг, өртээ 25 млн. рубль.
ГАЗ-3306 — борттуг, өртээ 24 миллион рубль.
ГАЗ-3306 — борттуг, өртээ 16 млн. рубль.

Март айда садар машиналарның өртээн баш удур төлээр. Март айда садар машиналар болза, ГАЗ-31029 «Волга», кузовтары бирги комплектиниң ГАЗ-31029, кабиназы I комплектиниң ГАЗ-3307, кабиназы 1 комплектиниң ГАЗ-3302 машиналар болур. Кузовтар изотермиктиг.

Билип алырда Кызыл хоорай, Заводская кудумчузу, 30 бажыңга кээр, азы 3-26-31 телефонче долгаар.

«Тывакомпосредкомпания» акционерлиг ниитилел акционерлерниң чыл түңнели үндүрер хуралы 1995 чылдың март 3-те, 13 шакта Кызыл хоорайның Калинин кудумчузу, 17 бажыңда акционерлиг ниитилелдиң бажыңынга болурун дыңнадып тур.

«ОПТ болгаш розница» деп акционерлиг ниитилел Делегейниң херээженнер хүнү — Март 8-тиң ам келир байырлалын таварыштыр бүгү херээженнерге байыр чедирбишаан, Калинин кудумчузунда 25 дугаарлыг бажыңда № 1 магазинден бараанналы садып алырынче чалап тур.

Калбак ассортиментиниң барааннарын: Чехословак сава аймаан, керамиктиг кылыгларны, электрилиг бараанналы, аъш-чем аймаан, аңаа хамаарышпас-даа өске бараанналы ында элбээ-биле садып турар. Кандыг-даа херээжен кижиге тааржыр суй-белектер — алдындан кылган чүүлдер эңдерик.

Садып алыкчыларга эптиг болзун дээш, ук магазин март 1-ден эгелеп, 9 шактан 18 шакка чедир, субботада — 10 шактан 17 шакка чедир ажылдаар, дүштеки чапсар чокка.

ИЖ 2715 (шиньон) машинаны малга орнап тур мен, азы садып болур мен. Кайы-даа үеде 3-46-13 телефонче долгаар.

Республиканың «Башкы» сеткүүлүнүң коллективи ооң улуг бухгалтери Оксана Даваaевна Доржунуң өөнүң ээзи

Олег Монгушевич
ДОРЖУНУҢ

аар аарааш мөчээнин дыңнатпышаан, ооң ажы-төлүнге, дөргүл-төрелдеринге, чоок кижилеринге ханы кажыдалды илергейлеп тур.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 667000

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 363505

Тургузукчулары: ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ ХУРАЛЫ ЧАЗАА БОЛГАШ СОЛУННУҢ КОЛЛЕКТИВИ

Кол редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯНЫҢ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнуң оралакчызы) А. Б. Монгуш, А. О. Оксур (харыысалгалыг секретарь), М. М. Саая (кол редакторнуң оралакчызы), Ш. С. Эрген.
РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген [illegible] хүлээп алыр [illegible] — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчызы — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: ниитилел амыдыралы — 3-34-19; 3-34-98, [illegible] — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-36-82 3-34-57. культура, өөредилге болгаш чагаа — 3-39-15, медээлер болгаш спорт — 3-37-11, очулга — 3-34-39; 3-43-93 чагаа — 3-39-03, корректорлар — 3-41-23; [illegible] — 2-27-41; [illegible] — 3-57-92, 3-14-94; бухгалтерия 3-41-16.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш масса дыг информация чепсектеринин талазы-биле хоойлужу [illegible] Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген. Бүрүткеттингени дугаары — Т-00007.
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүгжеп барып болбас. [illegible] дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация талазы-биле Күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээл 2 парлалга аазы. Тираж 16271. Индекс 54240. Чагыг № 35—304.